

Шкідлива книжка.

Вихід ССРР на міжнародню політичну арену, як одного із першорядних чинників, висунув де-кілька дуже важливих питань, про які капіталістичний світ Зах. Європи думав, що вони поховані, як що не на завжди, то, бодай, на довгий час.

Одним із таких питань міжнароднього масштабу є питання Східної Галичини, або, як її тепер трудящі цієї країни називають,—Зах. Україна. Питання це для УСРР і Союзу є дуже важливе не тільки через географічне положення Галичини, але й через національну однорідність її з УСРР. Важне це питання також ще й через те, що трудящі Сх. Галичини вже не раз заявляли про своє бажання злучитися з УСРР.

Через те-то вся громадська опінія УСРР і опінія всього Союзу з затаєним віддыхом ловить не тільки ті стогони, що несуться до нас з того боку, із-за мурів польських тюрем, але й уважно слідкує за тими матеріялами, що кидають бодай дрібку світла на історичне, економічне й політичне життя цього клептика української землі, а спеціально на події, що мали місце в 1918-19 роках. Через те тепер, як ніколи, відчувається брак друкованих матеріялів, що всебічно освітлювали-б ці питання. Правда, недавно Московське Державне Видавництво, йдучи на зустріч цим вимогам, пустило в світ книжку В. Гадзінського «Революционное движение в Восточной Галиции», що повинна була заповнити пробіли на цьому полі.

Але, не дивлячися на те, що й сам автор говорить: «моя работа будет ценным дополнением и пояснением с марксистской классовой точки зрения», бо «я эти события переживал собственными нервами» (це відноситься до подій, що мали місце в Галичині в 1918 і 19 роках), то все-таки матеріял в цій книжці ані «ценний», ані вартісний, а просто шкідливий.

У автора не тільки немає марксіського підходу, але й взагалі немає ніякого наукового підходу, а тільки особистий. Так само матеріял, що його подає автор, є цілком безвартісний, як що нешкідливий, бо подекуди підроблений, оскільки це потрібно було самому авторові.

Зачнемо від марксіського підходу автора. Про цей бік книжки прийдеться мені мало говорити, бо про це досить говорив і, т. Колос в «Червоному Шляху» № 9 і інші, що навіть В. Гадзінського дуже обурило і він написав листа до Київського «Більшовика», що й приневолило мене написати ці замітки.

Мені прийдеться тільки де в чому доповнити критиків Гадзінського, а власне, тільки підкреслити рішучіше те, чого вони може не хотіли сказати із-за якоїсь чемности, чи що.

Даремне хтось шукав-би в книжці Гадзінського марксіського підходу, або й взагалі якогось методу. Його не знайде. Бо чей-же не можна назвати

марксівським підходом одно тільки уміщення в книжці таблиці про економічний стан та структуру галицького населення. (Про саму таблицю нижче). А між іншим уміщення цієї таблиці Гадзінський в полеміці зі своїми критиками висуває, як найповажніший доказ, що його підход марксівський.

Бо чи можна назвати марксівським поясненням українсько-польської війни в 1918 і 19 роках, що його дає автор. «Политическая линия и национальная психика польского народа не могли переносить у себя под боком этого крестьянского народа і т. д.», або: «это была борьба между панским народом и народом крестьянским». Хтось, прочитавши такі марксівські пояснення українсько-польської війни, міг-би подумати, що в Галичині всі селяне й робітники, це—українці, а всі пани і дрібна буржуазія, це—поляки. А вже верхом марксівського розуміння підстав соціальної структури суспільства і класової боротьби в ньому це такі глибоко розумні пояснення автора: «Социалистические элементы не пользовались популярностью в продиктованной из венского центра капиталистическо-религиозной, аристократической структуре общественности». Виходить, після автора «марксиста» і «вождя» (?) більшовицького руху (як він себе величає, стор. 59) в Галичині, Гадзінського, що соціальна структура населення Галичини була подиктована із віденського центру. По-моєму, таке важливе і досить оригінальне, як на марксиста, відкриття про те, що суспільну структуру можна диктувати із центра, треба обов'язково Гадзінському опатентувати, ато може знайтися ще один марксист, в роді його, і відкрити таку саму істину.

Взагалі у шановного автора не тільки немає марксівського підходу, але й дух книжки не марксівський, не революційний, не класовий, а дрібно-міщанський. Бо тільки ним можна пояснити собі такі міркування автора, як: «Враждебное отношение (галичан) к Приднепровской Украине и скандальная тактика на Трудовом Конгрессе в Киеве, которая привела к тогдашнему развалу революции на Украине і т. д.». Значить автор «марксист» один із трьох «вождей» більшовицького руху в Галичині—вважає назадницьку—тактику галичан за скандальну тільки через те, що вона довела до упадку революції на Україні, тоб-то до упадку «Директорії». Що-ж зробиш: «марксист» та ще й «більшовик».

Або як вилазить дрібно-міщанська душа автора, коли він виписує такі похвали залізничникам, поштовикам і іншим за те, що вони будували ЗУНР: «Высокою сознательность и понимание значения государственного строительства выказали также почтовые служащие, рабочие соляных рудников и профессиональные союзы». Треба для ясности додати, що це мова про ту ЗУНР, яку Гадзінський, як «більшовик», як «вождь» революційного руху,—повинен був нищити. Але він радіє. Так, що на кожному кроці вилазить дрібно-буржуазна душа автора і через те таким диссонансом звучать вигуки автора в бік УСДП та галицького міщанства, як «кретинізм», «соціал-зрадники», «треба було розстріляти». Цією революційною фразеологією автор хотів закрити свою дрібно-міщанську душу, що всією силою рвалася на зверх, але це йому не вдалося і звідси та дизгармонія між змістом книжки і тими вигуками.

Далеко гірше уявляється справа з «цінністю» матеріялу. Тут автор виказав, що він не тільки не володіє матеріялом, але не знає його, пере-кручує його, подає маловажні й неправдиві факти, а промовчує факти більшої ваги, оскільки це для нього вигідне або потрібне.

На сторінці 9 автор говорить, що селян в Галичині є 76,82⁰/₁₀₀, а на сторінці 25 вже тільки 76⁰/₁₀₀ без дробу. Це на вступі. А тепер про саму таблицю, про яку автор так розписується в «Більшовику». Перш за все автор чомусь скромно замовчує джерело, що може свідчити про те, що ці цифрові дані, які він там наводить, є зроблені ним самим. Бо хоч автор говорить, що ці дані є даними з 1912 року, то все-ж таки вони щось не сходяться зі статистичними даними цього-ж року, які в мене під рукою, а саме—дані проф. М. Кордуби. Отже у Гадзінського господарств до двох гектарів в Галичині нараховується 42,6⁰/₁₀₀, а після Кордуби—також дані 1912 р.—цих господарств є 60⁰/₁₀₀. У Гадзінського господарств 2—5 гектарів є 37,2⁰/₁₀₀, а після Кордуби—тільки 35⁰/₁₀₀. Виходить, що чиясь статистика неправильна. Гадзінського чи Кордуби? Усталити це можна. Коли взяти під увагу те, що у Гадзінського дрібніших господарств менше, а великих більше, ніж у Кордуби, значить, Гадзінський мусів користуватися старішим матеріалом, бо в нього не встигли ще великі господарства подробитися. Тим більше признати треба слушність даних Кордуби, що у Гадзінського багато цифрових даних взято з повітря, як цифра біла 1.000.000 емігрантів на рік. Бо коли-б навіть взяти всіх робітників емігрантів в тому числі й сезонних, то дуже неправдоподібним є, аби країна, що має всього по над 4.000.000 населення, могла що-річно викидати 1.000.000 або 25⁰/₁₀₀ і то найсильнішого і найенергійнішого населення. Бо хто-ж тоді лишиться дома, і то в час найбільших робіт на полі? Діти та жінки? Гадаю, що Гадзінський почервоніє за цю цифру, або принаймні вкаже, звідки він її запозичив.

Підемо далі:—на сторінці 10 автор говори, що сталого пролетаріату в Галичині є 11,7⁰/₁₀₀, це в цифрі: «Всього постійного пролетариата в Галициї насчитується 156.000». Коли-ж візьмемо, що в Галичині перед війною всього населення нараховувалося більше 4-ох мільйонів, то 11,7⁰/₁₀₀ буде не 156.000, а поверх 468.000. А вже верхом арифметичних здібностей є цифра 36.000 розстріляних, після автора побільшена на 50⁰/₁₀₀ (?), дає 60.000 розстріляних.

Далі, в вину авторові треба поставити й те, що, говорячи про економічний стан галицького населення, він навіть не згадав про його заборженість банкам і іншим. Величезною хибою книжки і то першорядної ваги є те, що автор не подав відсоткового співвідношення селянської і панської землі, як також і те, що не зазначив відсотків українців і поляків в одній і другій категорії власників землі. Бо такі цифрові дані далеко більше пояснили-б робітникам суть українсько-польської ненависти і війни, та манівці, по яких пішла галицька революція, ніж такі «марксіські» пояснення, як «національная психика», «барський і крест'янський народ», «кретинізм» і інше.

Величезною хибою книжки є те, що Гадзінський, говорячи про партії й політичні угруповання в Галичині, ні словечком не згадує про їх програми. Робить вражіння, що автор їх не знає, одначе, це не оправдання для нього. А для читача, що чекав знайти пояснення в цій книжці де-яких невідомих йому подій, чи ситуацій,—замало самого перелічення партій і угруповань в Галичині без подання бодай головніших точок із їх програмів. Це замало для читача галичанина, а для придніпрянца, чи росіянина тим паче. Бо це ніяке пояснення тих подій, що мали місце в Галичині в роках 1918 і 19, коли автор пробує все це звести до «кретинізму» та «міщанської психіки».

Далі у автора неправдиві дати: наприклад, автор відносить кінцевий розрив УСДП з ПСДП на 1909 рік, тоді як цей розрив мав місце в 1911 році. А це-ж авторові, що заявляє себе членом цієї партії, повинно (?), бути відомо. Так само про з'їзд нотаблів, що відбувся 19 жовтня, автор пише, що він відбувся в м. червні. Відтак перекручує автор (розуміється, ненавмисне, а через те, що не знає) назви газет. Замість «Українське Слово» пише «Нове Слово». Невідомо, для чого наводить газ. «Будуччину». Газ. без платформи, без читачів. Була це газетка видавана за гроші полковника австрійської армії, українського дідича, дорадника славного Вільгельма Вишиваного, Гушковського. Потім автор примушує відігравати першорядну роль людям, що відігравали другорядну або й зовсім не відігравали ніякої ролі в галицькому повстанні. Не знаю, звідки взяв автор такі відомості, що повстання в Галичині організував Черевко, Косак і Стефанів, що абсолютно не відповідає дійсності.

А вже непростою хибою книжки є те, що автор ні словечком не згадує про революційний рух в Галичині серед молоді. Він ні словечком не згадує про Драгоманівські гуртки серед молоді. А треба знати, що ці гуртки відіграли дуже велику роль і в галицькому повстанні і в переході галицької армії до більшовиків тоді, коли автор з чемоданчиком в руках блукав по-над Дністром і тужним оком глядів на руминський бік, дожидаючи спасіння. Авторіві повинно бути відомо й те, що власне ці драгоманівські гуртки дали перші ряди КПСГ, що власне вихованці цих гуртків обновили і очистили УСДП та й не малу роль відіграли в створенні С.-Р. союзу. Але авторові це невідомо, чи він просто замовчує, мабуть через те, що серед імен в цих організаціях прізвище Гадзінського тяжко знайти. Так само невідомо, через що Гадзінський замовчує такий факт, що мав місце ще на з'їзді нотаблів. А саме, що частина УСДП, радикалів, і представники УСС опустили салю обрад і маніфестаційно, проти ухвал з'їзду, в клубі залізничників, на Городецькій, проголосили з'єднання Галичини з Великою Україною без огляду, яка-б там не була форма правління. І ця подія мала також вплив на повстання Робітничо-Селянського Союзу.

Тепер ще де-кілька слів про Робітничо-Селянські Союзи, що являється центром книжки Гадзінського. Ця частина книжки найбільше натягана і то невдало. Ця частина має найбільше особистої тенденційности і вона повинна носити назву не Робітничо Селянський Союз, а «Діяльність вождя» гал. рев. руху Гадзінського, бо цей розділ книжки, дійсно, посвячений в першу чергу самому авторові, а не поясненню і аналізі РСС. Повно тут натягування фактів і то при допомозі навіть досить незручних виносок із статей «Республіканця», які протирічать тим тенденціям, що поставив собі автор. А автор поставив собі за завдання не так підтягнення РСС під революційно-більшовицький масштаб, як висування власної особи, як «вождя» більшовицько-революційного руху в Галичині.

Перш за все у «марксиста» Гадзінського РСС десь так нагло взявся на поверхні тодішніх подій в Галичині, як Венера із морської хвилі. Ні сіло, ні пало і на тобі,—маєш РСС. Таке вражіння по прочитанні книжки. А на ділі-то «Союзи» мали глибокі підстави в тодішній економічній і політичній обстановці.

Коли-б автор був згадав про досить широкі аграрні рухи в той час в Скалатщині, Збаращині та подекуди і в Брідщині, про військові розрухи в Тарнополі, Золочові і інших місцях та про їх причини, то й сам

Союз не був би так відірваним від землі, тай внесено було-б багато зрозуміння цієї організації. Але автор вважав за відповідне замовчати про ті події, бо вони з його особою не були звязані. Так само автор чомусь не згадує про вплив Придніпрянців, а саме с.-д. і с.-р. Правда, він тільки згадує про те, що від Директорії одержувано субсидії на «Республіканця», орган Р. С. С. Крім цього, чомусь автор не згадує про ще одну причину повстання Р. С. С., яка в книжці Гадзінського аж напрошується та й подекуди виявляє настрої самого автора), а саме—про вплив незадоволення військових кол політикою галицького уряду супроти поляків.

Отже всі ті три чинники, що склалися на повстання Р. С. С., перехрещуються в цій організації, виключаючи один одного. Вони-то й створили «Робітничо-Селянський Союз».

Селяне й робітники вимагали економічних уступок. Військові були незадоволені політикою гал. уряду супроти поляків, на те, що, орієнтуючись на антанту, цей уряд не міг вести рішучої війни з поляками, якими опікувалася антанта, а це не давало вигляду на перемогу над ними. У автора це називається «дрібно-буржуазна нерешительність». А емігранти Наддніпрянці, головно с.-д. і с.-р., що тратили ґрунт під ногами на користь правих партій (маю на думці ті партії, що співробітничали з Директорією), яких підтримував галицький уряд, хотіли використати незадоволення мас і війська (старшин) проти галицького уряду, аби скинути його і в цей спосіб ратувати своє беззглядне становище на Придніпрянщині.

І тільки перевівши такий аналіз можна зрозуміти ті суперечності, що буяли в середині РСС-у, в яких губиться і сам автор. Тільки тоді можна зрозуміти, чому цей «Союз», що його Гадзінський хоче висунути до ролі свідомої більшовицької організації в Галичині, з одного боку, вимагає соціалізації землі і націоналізації фабрик, з другого боку—установчих зборів, де-б були заступлені селяне, робітники й трудова інтелігенція (аби не правила одна партія). Директорію «більшовицький Союз» то признає верховною владою на всій Україні, а більшовицьку політику вважає за реакційну і завойовницьку, то знов намагається погодити Директорію з більшовиками, але так, аби Директорія лишилася при владі. Такий, справді, вигляд має цей Союз, навіть з тих виносков, що автор робить із «Республіканця» в своїй книжці і за допомогою яких він хотів висунути свою особу, як одинокого революціонера—«вождя». Але, яка організація, такий і «вождь». І тільки, аби висунути свою особу і довести посередньо свою революційність, Гадзінський намагається цю голу дійсність затулити іменами Саврич-Максимовича і Ялового. Бо тим, що ці два товариші працювали в Союзі, Гадзінський хоче довести революційність «Союзу». Але, справді, це ще не доводить революційности Союзу та й Гадзінського. Бо як що ці два товариша там працювали, то тільки через те, що там для їх праці був найбільш придатний ґрунт, а не через те, що «Союз» був більшовицько-революційною організацією.

Кінцеве слово в книжці також спрепароване тільки на те, аби висунути особу автора, як єдиного «непоколебимого». Бо, пишучи про те, що два його товариша по роботі—Устіянович і Дем'янчук—працювали в «Республіканці» в Кам'янці після відступу галицької армії на Україну та співробітничали з Директорією, а не згадуючи рівночасно про свою роботу,—автор хоче зменшити вартість цих товаришів, хоч вони тільки продовжували ту роботу, яку зачали в Станиславові.

Одним словом, книжка Гадзінського ані марксівська, ані цінна, навпаки—шкідлива. А ще більше треба боліти над тим, що книжку видало Московське Державне Видавництво та що (після слів автора) має навіть вийти другий наклад. А вже жалю гідне те, що, як автор пише в листі до «Більшовика», його книжку стріли прихильні відзиви різних критиків. Це вже доводить, що є люде, які не тільки не визнаються в обставинах, але ще й не вміють читати книжок.

Від редакції: Не погоджуючись з невинувато гострим тоном статті тов. Б-іча, редакція гадає, що, мимо всього іншого, книжка тов. Гадзінського, хоч і є прикладом того, як не слід таких книжок писати, однак має й позитивне значіння, як стимул і матеріал до писань і розвідок в порушеній справі інших авторів.

Але, визнаючи рацію критичної оцінки автором статті де-яких моментів книжки тов. Гадзінського, а також з огляду на пекучість справи З. України і на майже цілковиту відсутність у нас літератури про неї, редакція вважає потрібним дати тут місце статті тов. Б-іча.

О. ДОРОШКЕВИЧ

Український рух в оцінці поміщика 80-х років.

(Епізод з історії «Киевской Старини»).

З 1882 року в Києві почав виходити історичний журнал «Киевская Старина», який протягом 25 років був помітною організаційною силою на Наддніпрянщині не тільки в галузі історичних наук, але й в суспільному рухові. Ось чому внутрішня історія журналу, історія ідеологічної боротьби в межах ближчих його співробітників та дальшого суспільного оточення, раз-у-раз збуджуватиме пильний інтерес дослідника й свідомого громадянина нашої сучасності. Але сила-силенна найцікавішого архівного матеріалу ще чекає свого освітлення, інколи навіть у приватних руках перебуваючи, і нам тут, на сторінках «Червоного Шляху», хочеться розповісти читачів лише з одним невеличким епізодом в історії журналу. Цей епізод, нам здається, добре виявляє політичну й національну позицію журналу в перших роках його існування, а також світогляд тих суспільних кол, на які журнал мусив спиратися.

Річ у тім, що журнал «К. Ст.» було засновано при найближчій участі досить відомого тоді Петра Лебединцева, катедрального протопопа, а редактором одразу зробився Теофан Лебединцев аж до кінця 1887 року, коли редакція перейшла до рук Лашкевича. Журнал одразу одержав урядову субсидію, але міцно стати на ноги не міг. Матеріально він потребував раз-у-раз дотацій, і ми бачимо з архівних справок і листування, як Лебединцев то шукав підтримки з боку уряду, то звертався до Синоду з тією-ж метою¹⁾, то користувався випадковою допомогою багатих поміщиків. Були солідні непорозуміння серед співробітників журналу, з якими не вмів лагідно жити Лебединцев, і, наприклад, П. Житецький у листі з 5-го січня 1887 р. просто запитує редактора: Чому «ближнее и искренне ваше далече от вас сташа»? Врешті, це й призвело до цілковитої кризи в редакції, журнал мав припинитися з кінцем 1887 року, про що й було оповіщено в книжках за листопад і грудень.

Справді, сам Теофан Лебединцев був людиною без виразного світогляду, без уміння орієнтуватися в складних національно-політичних відносинах. Його орієнтація в середині 60-х років—виключно на уряд не тільки в його соціальній, але й національній політиці, його життєва мета—то досягнення власної кар'єри.

¹⁾ Про це, між іншим, пише відомий історик М. І. Петров до Мацієвича з дня 17-го грудня 1883: «Ф. Г. Лебединцев через свого брата П. Г.—ча ходатайствует (по секрету) перед митрополитом о казенной субсидии от Синода, но едва-ли получит ее». (Відділ рукописний Всенародньої бібліотеки України, ч. 1320).

Ось чому Лебединцев з 1865 р. іде на посаду начальника Холмської учебної дирекції і тут фактично виконує (і то не з обов'язку, а з щирого переконання) ганебну ролю обрусителя цієї країни. Досить переглянути вже видруковані листи Т. Лебединцева до брата Петра («Киев. Стар.», 1898, III—IV), щоб пересвідчитися в чиновницько-русотяпській позиції автора. І поруч з тим російсько-шовіністичним і клерикальним духом, що так і витикається із цих листів, ми бачимо ознаки якогось, хай і поверхового, захоплення українською старовиною, українською мовою та усною поезією.

Так на Лебединцева дивиться і Драгоманов: «Редактор» «К. С.» стільки-ж «обруситель», скільки і «сепаратист», в нього перш усього каша в голові. З цією кашою він напечата яку-небудь обрусительну дурницю, а рядом з тим і путне... (листи до Івана Франка, 1,55). Оцей «конгломератний», в основі, певна річ, класовий світогляд правих діячів серед українського суспільства був типовий для всієї до-шевченківської літератури, яка творилася дрібно-маетковим панством та «подорожниками» серед інших суспільних верств. Цей світогляд, звичайно, пробивав стежку, інколи навіть несвідомо, до цілковитої асиміляції української культури російською. «Мы грудью готовы стоять за «единую неделимую Русь», но только не в Петербурге и Москве, а Киеве»—так цей погляд формулює переяславський поміщик С. Ісаєвич у листі до Лебединцева (з 10-XII-1887).

Інша, далеко цікавіша постать повстає з того-ж епізоду—то відомий полтавський поміщик Григорій Галаган (1819-1888). Власник багатьох тисяч кріпацьких душ, Галаган був замолоду захоплений українським романтизмом, характерним для тодішнього маеткового панства. Це й призвело його до знайомства з українськими письменниками, як Куліш, Шевченко, Костомаров, Метлинський, це позначилося на його літературній роботі—виданні етнографічних матеріалів (пісні, вертепна драма). З ранніх років (з 1836), а де-якими перервами, Галаган вів свій щоденник («Записки»), де досить совісно записував різні факти свого життя, свої настрої та плани. Будучи ще напередодні реформи 61-го року дуже ліберальним, прихильним до реформи поміщиком та активним на її користь діячем¹⁾, Галаган у 80-х роках виступає перед нами вже консервативною людиною, прихильником «русского» слов'янофільства в його офіційному тлумаченні та ідеологом імперіалістичної політики царського уряду. Член Державної Ради, Галаган мав зносини з найвидатнішими діячами тодішньої реакції, на поразці революційного руху об'єднаної; він буває в «знаменитого» Победоносцева й дуже турбується під час хвороби цього гасителя всякої свіжої думки. Галаганів щоденник цієї доби дуже виразно відзначає наступ молоді промислової буржуазії в Росії на економічно підупалий феодально-дворянський клас. Галаган скрізь бачить «німецьку» й «жидівську» інтригу супроти «руських інтересів»: «Трудно русскому делу пробиваться и жить»—меланхолійно констатує він 7 лютого 1884 р., спостерігаючи факти засилля неросійського капіталу. Але це зовсім не означає, що Галаган безкритично приймав дійсність. Навпаки, він з обуренням дає «глупое петербургское правительство», особливо продажну

1) Див. про це в статті А. Мазаревського: «Отрывки из черниговских воспоминаний», «Киев. Ст.», 1901, ч. 3, т. 5.

дипломатію, за поразки в європейській політиці. 25 листопаду 1884 р. він, напр., записує:.... «на завтра назначен во дворце великолепный выход по случаю Георгиевского праздника. Выход! а нас б'ют немилосердно и мы разрушаемся, даем себя завоевывать. Ах! лучше с того свету не видать того посрамления, к которому мы идем». Ця часткова критика, певна річ, не заперече основного реакційного тону в Галагановому світогляді.

Визнаючи життєвою основою «русское дело», Галаган не може дати ради з національним питанням у Росії. Він з великим співчуттям вітає якогось галицького авантюриста-москвофіла, «землевладельца» (обов'язково!) Теодоровича, який «худо выражается на общерусском языке и больше говорит по-французски». Вражіння кепські: «Гибнет народность и церковь русская», і Галаган єдиний порятунок бачить в «уничтожении Польши отдаением половины царства Польского Германии и присоединением Галичины к нам» (запис 6/V, 1884). І це «русское дело», в очах поміщика-українофіла, мусить торжествувати й на руїнах української мови: він не мислить собі розвитку цієї мови серед «одной из лучших частей русского народа». Так, під 24-м квітня бачимо дуже цікавий запис: «Был у великого князя Константина Николаевича по случаю его отъезда в Крым. Великий князь был очень любезен, говорил о Малороссии, закидывал разговор о языке в школах (подчерсленная мое О. Д.); мне пришлось несколько восстановить правду относительно преувеличения понятия о значении малорусского языка в школе и вообще для народного чтения». «Князь»—«закидывал», а поміщик-українофіл, прихильник Шевченків, «восстанавливает правду», хоч і визнає, що народня школа «в этом крае находится между канцелярской мертвечиной М-ва Нар. Просвещения и поповской ложью» (13/XII, 84). І це зрозуміло: в питаннях політичних все-таки Победоносцев для Галагана був безперечним авторитетом, хоч, може, інтуїтивно останній не з усім погоджувався. А цей царський сатрап одного дня, напр., «много жаловался и дошел до обвинения вех реформ прошедшего царствования, за исключением крестьянской, и то условно». І ліберал Галаган (за ліберала його визнавали такі реакціонери, як міністр Толстой, але це не диво: в очах їх і київський генерал-губернатор Дрентельн був «соціалістом» за те, що не розстрілював студентів і давав дихати опозиційній пресі) вічно вагається в своїх симпатіях од Победоносцевщини з її «русским делом» до «милей Малороссии». Він з жалем констатує 16-го грудня 1884 р., що всі селянки кидають традиційні плахти й прибирають нову моду, спідниці, яку їм диктує закон промислової економіки: «Прощай, изящный и пластичный наряд Малороссии!». Він сумує за «остатками нашей доброй малороссийской старины» і весь час поривається на Україну; в «дорогие» Сокиринці, туди, де пробігла вся його суспільна діяльність.

Але це романтичне захоплення етнографічною плівкою минулого у Галагана, як і в багатьох українофілів панського походження, мирно поєднувалося з російсько-царським патріотизмом. Він, напр., зі співчуттям нотує свої вражіння з приводу вибриків відомого українофоба Де-Пуле в газеті «Русь»: «Много справедливого, жаль только, что все нападки обращены на Костомарова и недостаточно выставлена несостоятельность других деятелей по украинскому сепаратизму» (5 квітня). Звідси, з цієї примітивної романтики, виникає зв'язок Галагана з українським культур-

ництвом, яке в 80-х роках виявилось в постійній його підтримці «Київської Старини».

Журнал «Київська Старина», як сказано, перебував уже в 1883—1884 р.р. в дуже тяжких обставинах. Дефіцит у 1884 р. був чималий, що його увесь час намагався якось покрити редактор Лебединцев. Журналові приходили на допомогу окремі багаті люде (в тому числі й Галаган), стара «Громада», що саме тепер, відмовивши в субсидії Драгоманову на його закордонні видання¹⁾, всю увагу скупчила на легальній українофільській пресі.

Ось з цього приводу розпочинається дуже цікаве листування між Галаганом і Лебединцевим. Галаган через Победоносцева виклопотав од уряду субсидію для «К. Ст.» на 1884 рік, її мав уже видати київський ген.-губернатор Дрентельн, але-ж місцеві чорносотенці на чолі з відомим провокатором та українофобом Юзефовичем і київською професурою (як Меринг, Бунге) зчинили з цього приводу такий гвалт про «сепаратизм» журналу, що фактично цієї субсидії Лебединцев не одержав²⁾.

До нас зберіглися листи Галагана до Лебединцева, а також де-які уваги в Щоденнику. Ми далі містимо цей матеріал, уважаючи, що він дає найкращу ілюстрацію до оцінки українського руху з боку великовласницьких кол.

Листи й уваги одного з найпорядніших представників українського панства ще раз доводять, що український рух своїм правим флангом безперечно захоплював місцевих аграріїв, а через них простувався до найреакційніших чинників колишньої царської держави, як К. Победоносцев, Толстой та инш. «Київська Старина», одержуючи допомогу від Громади, помірковано-ліберальної групи українофілів, разом з тим шукає підтримки з боку Синоду, з боку міністерства Внутрішніх Справ, тоб-то органів влади, що даремно грошей не дає, вимагаючи відповідної ідеологічної компенсації. Покоління 40-х років, яке склалося з маєткового панства в своїй переважній і типовій більшості, тут, в образі Галагана, закінчило коло свого діалектичного розвитку, од колишньої романтичної плівки перейшовши до одвертої служби «русскому делу» царської імперіалістичної держави.

З кількох листів Галаганових до Лебединцева ми тут містимо лише два найголовніших і до того в оригіналі, без жадного текстуального оброблення; гадаю, що ці листи говорять самі за себе. У першому листі Галаган, аналізуючи «Старосвітські батюшки та матушки» Івана Нечуя-Левицького, висловлює свій погляд на «українофільство», тоб-то на тодішній український культурницький рух, стоючи на його правому флангу. У другому листі трактується питання про український правопис, якому справедливо надавалося тодішніми «охранителями» не тільки культурного, але й політичного значіння (пор. умову «общерусского правописания» в знаменитому царському наказі 18 травня 1876 р.).

1) Про це багато говорить Драгоманов у своїх знаменитих листах до киян, «Листи до Ів. Франка і инших», т. I і II.

2) Пізніше (8-IV) так переказує про це Галаган: «...Юзефович кричит везде о том, что «Киевская Старина» опасна, что Лебединцев имеет сношения с Драгомановым, что я выхлопотал субсидию такому журналу и пр. и пр. Эка старый болтун невменяемый!».

Лист Г. П. Галагана до П. Г. Лебединцева.

З дня 3 лют. 1884 р. 1).

Если я до сего времени не отвечал на письмо Ваше от 20-го января ²⁾, многоуважаемый Феофан Гаврилович, то это главным образом потому, что старался, где следует, позондировать и узнать, действительно ли есть против вас серьезные наветы, доносы и действительно совершился уже над вашим изданием негласный суд, могущий подорвать его существование. В М-ве Внутренних дел я удостоверился, что распоряжение о выдаче вам субсидии послано Дрентельну (за таким-то №) и почему это у него задерживается—здесь неизвестно. Если бы Дрентельн ³⁾ встретил неожиданное для Министерства препятствие выдать вам субсидию, то, вероятно, сообщил бы об этом и просил изменить распоряжение, чего до сих пор, сколько я узнавал ⁴⁾, не последовало, разве очень тайно. Может быть, впрочем, вы уже до сих пор субсидию получили? о чем не оставьте уведомить. Если Дрентельн почел нужным приостановить выдачу субсидии до личного объяснения, то, без сомнения, дело принимает весьма дурной оборот и для вас и для меня, доставляя мне незаслуженные заботы; но будем надеяться, что такого оборота дело не примет.

В Управлении печати на вас смотрят с недоверием, которое отстранить, по-моему, вы имеете возможность более строгим выбором статей, о чем поговорю дальше. Некоторые влиятельные люди, в особенности

¹⁾ Все листи і щоденник Галагана опрацьовано в рукописному відділі листування Всенародньої Бібліотеки України. Дозволю собі висловити найщирішу подяку шан. Г. П. Житецькому, що завів цим відділом, за допомогу й цінні поради. Листування переведено на сучасний правопис.

²⁾ Листи Т. Г. Лебединцева по київських архівах не зберіглися, а Галаган так переказує про зміст цього листа з 23/Ів Щоденникові: «Письмо от Лебединцева, описание интриг, субсидии до сих пор не получил, хотя и разрешена, просит узнать».

³⁾ Дрентельн (1820—1888)—київський ген.-губернатор, що між иншим заборонив гастролі українських труп на Правобережжі. Драгоманов в листах до Франка (II, 133) про Дрентельна непоганої думки: «Читаю я в Киг. Лв. і в «Ділі» про Дрентельна, та й думаю навіть оступитись за царського слугу. Звісно, він був царський слуга і обруситель, але нічого спеціального проти поляків, як нації, а ще менше проти українців не робив, а ненавиділи його пани польські, як і російські, на Київщині, бо він держав сторону мужиків в аграрних справах. Він навіть написав царю, що деляновські правила в гімназіях (проти трудящих верстов скеровані. Ол. Д.), противні руським інтересам, бо багатші класи в Київ., Волин., Под. губерніях—поляки. Пани навіть пустили про Дрентельна такий анекдот (коли він не хотів під суд военний підводити крестян за аграрні розрухи), що, мовляв, у Києві тепер ген.-губерн. Драгоманов, бо Дрентельном править Меркулов (управитель канцелярії Ол. Д.), Меркуловим Рудченко (Іван, відомий етнограф, брат. Панаса Мирного; служив в канцелярії), а Рудченком Драгоманов»... Але в иншому листі Драгоманов пише: «Про Дрентельна писати не буду, бо все-таки я про нього мало знаю, та і чорт з ним: все-таки він був царський генерал» (с. 134).

⁴⁾ Про це «узнавание» так записує Галаган у Щоденник 27/І: «Был у Заики в департаменте, просил забрать справку о субсидии «Киевской Старине». Распоряжение сделано, но не исполняется. Нет ли помехи со стороны враждебной? Право, же знаю, можно ли Лебединцева упрекать в украинофильстве, как делает Бунге, Меринг и др. Или я чего не досмотрел?».

Конст. Петр. ¹⁾), относятся к вам несочувственно, указывая на украинофильские тенденции, но указывая огульным осуждением, без подтверждения фактами и, по видимому, с чужого голоса. Я уверен, что эти господа не читали статей «К. Старины». Несмотря на то, вот как стоит вопрос о вас, о чем я от вас и не скрываю. Почему вз'елись так на вас киевляне?— право не знаю (даже Меринг ²⁾) пишет, между прочим, что удивляется, как это украинофильскому органу дали субсидию). Без сомнения, это дело кружка, в котором маститый старец действует больше по привычке, чем сознательно. Мое участие в вашем деле вообще ему не нравится, так как он (да простит бог его слепоту!) считает меня скрытым сепаратистом.

При таких обстоятельствах необходима осторожность действий, строгий выбор статей и поддержание в журнале серьезного характера, не говоря уже о непринятии статей из-за границы, как справедливо сказал вам Дрентельн. Присланные статьи могут сами по себе быть невинными, но получение их от эмигрантов крайне неудобно, так как этот несчастный беспочвенный и бездомный народ никогда не разбирает средств, и они сами предадут, если только это будет им для чего-либо нужно. Признаюсь, Феофан Гаврилович, при всем моем доверии к вам, я удивляюсь, что вы не знаете, кто такой Толмачев, тогда, когда многим известно, даже тем, которые вовсе не доискиваются узнать об этих личностях. Этак, пожалуй, вы легко можете быть введены в обман весьма опасный ³⁾.

Но как я выше сказал, нужна не одна осторожность в виду враждебных против вас действий, а еще больше—нужен строгий выбор статей.

¹⁾ Конст. Петр.—Победоносцев, фактичний і всемогутній ідеолог реакції. З його думкою дуже рахується Галаган, розмову з ним він так переповідає в Щоденикові з 29/1: «Был потом у Победоносцева. Победоносцев сильно напал на меня за то, что я выхлопотал субсидию «Киев. Старине», горячился, говорил, что Лебединцев человек вредный, украинофил, что «Киевская Старина»—сепаратистический журнал, что в нем участвует Драгоманов и всякое-такое. Я решительно не вижу дурного направления; спрашивал у Победоносцева, читал ли он статьи, оказывается, что нет, а горячится. Тут целая интрига против Лебединцева, начавшаяся в Киеве...».

²⁾ Фридрих Меринг (1822—1887)—відомий професор-медик Київського університету він дуже багатів на одній комерційній комбінації і був, разом з де-якою іншою чорносотенною професурою, стовпом громадської реакції в Києві. Зв'язаний з Галаганом і особистим знайомством, Меринг «возмущен субсидией, данной Лебединцеву, как украинофилу»—нотує Галаган у своїх записках ще 18 січня і тут же додає: «Ну, где они это украинофильство видят? Беда, придется и мне защищаться от нападков. Еще усложнение! Надобно будет серьезно написать Лебединцеву. «Лист од 3-го лютого і був цим «серйозним» нагадуванням.

³⁾ Толмачев—псевдонім, під яким Драгоманов містив свої статті в «К. Ст.» 1882, XI—1883, XII). Тепер тільки в'ясяються справжні пружини нещирого відношення і поміркованих співробітників журналу, як Лебединцев і Антонович, до Драгоманова. Про це відношення цікаві факти додає сам Драгоманов у листі до Франка з 16—11—1887: «В плутанні з Лебединцевим «Кияне» (так називає Драгоманов членів організації «Громада». О. Д.) ні при чому—окрім персонально Антоновича, котрий один і міг би її розплутати. З Леб. у мене два періоди відносин... Коли почалась «К. Ст.» (1882 р.), то мені ніхто про неї і слова не сказав, так що я її пренумерував через Петербург. Під осінь там явилася стаття, котра чіпала одну мою роботу в «Вестнике Европы». Я написав замітку і послав Л-ву, підписавшись псевдонімом М. Т-ов (Толмачов)... Лев надрукував мені її з великими компліментами і написав листа (а Monsieur Tolmatchow), в котрім прохав писати, але звинявся, що не посила грошей, бо немає, і обіцяв, як розживеться, прислати... Далі Драгоманов переказує, як відкрито його псевдонім через боягузство тодішніх діячів, при чому особливо обвинувачує Антоновича. Цілком ясно, через які причини перервав з ним зносини Лебединцев.

В этом отношении позволяю себе поговорить с вами откровенно. Несмотря на недостаток времени для чтения, я с нетерпением ждал статью «Старосветские батюшки и матушки»¹⁾, думая опять увидеть в ней воспроизведение старого времени на подобие того, как были рассказы сына священника правобережного (ныне директора гимназии в Варшаве и которого фамилию забыл)²⁾. Это рассказ безыскусственный, т.-е. не сочиненный, и передающий картинку самую живую, верную, шевелящую душу. Прочел «батюшек» и, к сожалению, получил самое невыгодное, тяжелое впечатление: ни таланта, ни юмора, ни сколько-нибудь живых картин, ничего, кроме обычных претензий авторов разных новейших малорусских произведений на знание народа, народных людей, которые у них всегда выходят переодетыми шутами, как они сами. Разве может в их произведениях отразиться народная жизнь, когда они сами не принадлежат душою к народу и лишь надевают его маску, иногда сами того не сознавая. В генварьской книжке «батюшки и матушки», по моему мнению, не только слабое, безталантливое произведение, но ярко окрашено тою краскою, которая так неприятно режет глаз в произведениях новейших авторов. В этой части произведения Левицкого нет ни одной живой картины, а лишь вымыслы воображения, лишенного таланта. В сценах, в разговорах не воспроизведено автора, который даже не способен хорошо вникнуть в прошлое, а крайне неловко рисует его по шаблону переодетых quasi-любителей народа. Разве эта статья для серьезного журнала, каков «Киев. Старина?» Самый язык разговорный, который вы сохранили, малороссийский, нисколько не тот язык, которым в 20-х годах говорили в семействах священников. Никто не посмеет упрекнуть вас в украинофильском сепаратизме, когда вы помещаете акт, письмо, рассказ старого времени на малорусском наречии. Это исторический памятник. Но статья Левицкого есть ничто иное, как украинофильство новейшее, со всеми претензиями на воспроизведение старины, которой у него нет и помину. Вы пишете мне, что нужны иногда и мелкие статьи для удовлетворения некоторой части читателей, но ведь и в старинных бумагах есть вещи забавные; Левицкий же не удовлетворит никого: серьезные люди скажут то же, что и я говорю, и охладят к журналу, помещающему подобные статьи, а так называемые украинофилы останутся недовольны тем, что не вся статья на их сочиненном языке, а лишь разговоры; что не описаны и природа и действия на сочиненном наречии, от которого с презрением отворачивается народ и с жалкой усмешкой всякий тот, кто понимает причину и последствия явлений.

Не сердитесь на меня за все здесь высказанное; если я серьезно досажаю на «батюшек» Левицкого, то лишь потому, что продолжаю принимать в вашем издании серьезное участие и желаю ему прочного успеха, огражденного от всяких, на этот раз, справедливых укоров. Во столько

1) З повісті Нечуя-Левицького тут друкувалися лише розмови по-українському, щоб надати їй характеру етнографічної студії; все інше—по-російському.

2) Тут Галаган має на увазі статтю «Українська деревня второй четверти нынешнего столетія» (по воспоминаниям детства)—«К. Ст.», 1882, кн. IX і X. Стаття, дійсно, цікава, але просякнута російсько-шовіністичним і клерикальним духом. Автор сховався за ініціалами, але потім виявилось, що це—Є. М. Крижановський, б. начальник Седлецької дирекції, що служив з Лебединцевим у Польщі. Галаган дає книгу з цими споминами Победоносцеву, а потім записує про Крижановського: «человек умный, полный жизни и здравых русских понятий» (22—III—1884).

во сколько я жалею о продолжении статей директора Варшавской гимназии, во столько я бы желал не видеть продолжения произведения Левицкого, а тут, на беду, вы пишете, что хватит батюшек на целый год! Жаль! очень жаль!—вот все, что я могу сказать. Я бы желал, чтобы вы ничем не обезоруживали меня в постоянной моей защите вашего издания...¹⁾

II.

Лист Г. П. Галагана до Т. Г. Лебединцева.

3 9-го травня 1884 року.

Не отвечал я вам до настоящего времени на ваше письмо от 1-го мая²⁾, потому что возникло маленькое обстоятельство или скорее дошел до меня слух, по которому мне надобно было сделать справку, о чем увидите ниже.

Вы пишете о затруднениях противостоять гонениям на «Киевскую Старину». Правда, что осуждения не столько сильны по существу, сколько по озлоблению против вашего журнала, высказавшемуся особенно в Киеве тотчас после получения правительственной субсидии. Я не говорю о каких-нибудь невменяемых жителях Киева, но и другие разные люди недоброжелательно начали относиться к вашему журналу и осуждать за одно и меня. Нечего вам говорить, что осуждения, обращенные ко мне, нисколько меня не заботят, но те, которые могут повредить вам и вашему журналу, заботят меня потому, что я принимаю в журнале вашем искреннее участие и готов всегда и везде идти на его защиту. В этом вы не сомневайтесь. Но если это с одной стороны так, то с другой,—является искреннее мое желание, чтобы вы сами не вредили хорошему собственному делу. Я уже высказал вам прежде с полной откровенностью мои мысли о немногих помещаемых статьях, по моему мнению, и недостойных серьезного журнала, и самих по себе несостоятельных.

Теперь является другое новое обстоятельство: до меня дошел слух, что вы вошли куда следует с предложением о дозволении употреблять в малороссийских текстах «кулишовку». Не доверяя слухам, я навел справку и узнал, что действительно вы просили о дозволении употреблять «і» и т. п. изобретения Кулиша и его последователей, но что вам в этом

¹⁾ Цікава відповідь Лебединцева на цей лист, що про неї переказує Галаган 13-го лютого: «Письма: Лебединцев, в ответ на мое о положении его дел, нападок на него и отношении к Дрентельну говорит, будто «батюшками» Левицкого восхищались Костомаров, Антонович, Житецкий и др. Удивляюсь!». Очевидно, це послання Лебединцева на авторитетних і для Галагана осіб справило своє вражіння, і наш українофіл-поміщик за кілька днів (18-го травня) іде до старого Костомарова і нотує: «Говорили о «Киевской Старине»; он разделяет мое мнение касательно статьи «батюшки и матушки». Говорили о том, как люди даже серьезно судят с чужого голоса, наприм., о сепаратистическом направлении «Киевск. Стар.». Певна річ, такі діаметрально протилежні думки Костомарова, наведені тут, залежать од суб'єктивного їх освітлення в словах Лебединцева та Галагана.

²⁾ Про цей лист Галаган так завважує 15 квітня у Щоденникові: «От Лебединцева — длинное письмо. Не проведет он долго дела, его сбивает кружок украинофилов, он просит позволения печатать Кулишевкою, škoda!». А 4-го травня переказує зміст цього листа з 1-го травня: «Письмо Лебединцева очень обезкураженное, не понимает преследований, пишет о букве і. Я хочу писать ему, что неприлично серьезному журналу заниматься фонетическими фарсами как і».

было отказано¹⁾. Получить подобный отказ редактору почтенного журнала, без сомнения, очень неудобно, так как оно как-то компрометирует дело. Почему правительство преследует фонетические изобретения в малорусской литературе, несмотря на полнейшую несостоятельность этих изобретений в филологическом отношении, это мы с вами хорошо знаем и даже, я думаю, понимаем. Но не это для меня досадно, почтеннейший Феофан Гаврилович, а то досадно, что вы вошли с ходатайством по делу совершенно несерьезному. Неужели вы в самом деле считаете серьезным делом фонетическое правописание в нашем родном наречии? Неужели вы не знаете, что сочиненное правописание, с одной стороны, не имеет никакого грамматического смысла и низводит южно-русскую речь до того бессознательного лепета, к которому, пожалуй, должен был применяться Миклуха-Маклай²⁾ у диких родственников орангутангов, а с другой стороны — неминуемо должно повести к абсурдам правописания Старицкого, Драгоманова и разных других непрошенных новаторов южно-русской речи. Чем дальше я вдумываюсь в это фонетическое правописание, тем больше убеждаюсь в его несостоятельности, которая не доказывается во всей своей очевидности только благодаря запретительным мерам цензуры. Не взыщите с меня за ширую правду, вам высказанную; если бы я не принимал искреннего участия в судьбе «Киевской Старины», то и не досадовал бы на все происходящее³⁾.

¹⁾ Цю «справку» навів Галаган у Вол. Юзефовича, колишнього українфіла, а тоді начальника «Гл. Упр. по делам печати» і упертого душителя українського слова.

²⁾ Миклуха-Маклай — відомий мандрівник у південну Африку.

³⁾ Закінчення першого й другого листів не мають суспільного інтересу, тому їх опускаємо. (О. Д.)

П'ять років під владою демократичного імперіялізму.*)

(допис з закордону)

1. ЯК ПРИЛУЧИЛИ КРАЙ ДО ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Трагична була доля цього клапця української етнографічної території. Сімсот років тому Карпатська Україна, або, як вона офіційно називається, Підкарпатська Русь, трапила в кормигу угорської неволі. Протягом довгих років стогнали карпатські українці від сваволі чужинецьких владарів. За ці віки поневолення край загубив свої вищі маєтні верстви: вони поробились мадярськими наймитами, поперекидались на прибічників корони св. Стефана, поперевертались на прислужників угорських магнатів, графів, князів; поставали мадяронами, мадярами і усілись на народнім карку—і солідарно і сукупно зі своїми мадярськими панами смоктали живущі соки з народного тіла.

В 1848 році, коли в австро-угорській державі спалахнули події революції, коли в цілій Середній Європі повіяло подувом «весни народів», прокинулись були й карпатські русини до культурного життя. Почали засновувати науку в русинсько-слов'янській мові, стали будитись до національного життя. Але тривало це тільки до 1867 року. Тоді, після поразки угорських самостійників в 1849 році, настала знову доба згоди між Віднем і Будапештом, тоді угорські магнати повернули все, що вони були згубили в 1848 році в революції, вони відновили собі всі права визиску і поневолення в краю між Попрадом і Тисою.

За минуле півстоліття Карпатська Україна цілковито обернулась в угноїння для угорської магнатерії. На кістках верховинців і селян долини будувала мадярська держава свою потугу. Їхньою працею виростали маєтки угорських баронів. Їхньою кровію годували свій добробут нащадки Ракочія; на їхніх кістках сини Арпада споруджували храм угорської культури.

Та велика світова війна порозкидала на чотири вітри віками призьбірані клапті угорської держави. Разом з австрійськими поневоленими народами визволились з угорського національного і соціального ярма також і карпатські українці-русини. Та лихо хотіло посміятись над їхньою долею. Визволено їх не на те, щоб вони простою і одкритою стежкою пішли вперед, але щоб кинути їх у ярмо нової неволі, щоб віддати їх під високу

* Не погоджуючись з деякими твердженнями автора і його підходами й оцінкою окремих зачеплених у статті питань, редакція, одначе, вважає, що стаття має інтерес для наших читачів і тому дає їй тут місце.

слов'янську руку сусідньої держави чеськословацької буржуазії. Одне слово, по світовій війні Карпатська Україна опинилась в обіймах Чехословаччини. І, мов на сміх, названо цей перехід з під кормиги однієї держави до кормиги другої—визволенням.

Для зрозуміння теперішнього становища в Карпатській Україні, щоб збагнути характер народу, під оглядом політичної орієнтації, та з'ясувати собі прагнення мас в добу найвищого піднесення життя, треба поперше спинити свій зір на тім моменті, коли австро-угорська монархія завалилась та коли Карпатську Україну почали смикати на всі боки кожний, закликаючи до себе.

Як знаємо, це немаловажна хвилина. Саме в кінці 1918 року і протягом 1919 року сталися події, які прикували країну до двору чеської буржуазної демократії, коли після вагань та хитань ця демократія дістала порядний клопоть землі і одержала змогу проробити всі належні експерименти демократичного визволення.

Карпатська Україна ще тим цікава, що вона подає нам зразок практики, визвольної практики демократії і демократичної буржуазії. Не дика Польща перед нами, не бояро-жебрацька Румунія, але «цівілізована чеська нація», «цівілізований» «чеський капіталізм».

Перехід з-під влади угорської до влади чеської зафіксовано в кількох актах. Насамперед, 21 жовтня 1918 року провідник американських карпатських українців, згідно з волею конгресу в Філадельфії (Пенсильванія), заключив умову з Томасом Масариком. Згідно цій умові Карпатська Україна мала прилучитись до Чехословаччини на автономних підставах зі своїм власним соймом і автономною територією. Переведене тоді в національній раді голосування дало вислід такий: 28% карпатських русинів-американців голосувало за прилучення до України і 69% за прилучення до Чехословаччини, а решта по одному проценту голосувала за Галичину, Росію й Угорщину.

Це була постанова еміграції, хоча й дуже численної, все-таки еміграції. Як-же поставилось само населення в краю—самий нарід, його інтелігенція, міщанство, карпатська велика й дрібна буржуазія?

Відповідь на це питання ми знайдемо в постановах різних народніх зборів за осінь 1918 року і за 1919 рік. Насамперед, ми маємо перед собою постанови віча в Любовні, на Спішу, 8 листопаду 1918 року. На тім вічу населення заявило, що не хоче належати до Угорщини, а тільки до цілого русинського, українського народу.

Потім повстали ради в Мукачові, в Пряшові, в Хусті, Ужгороді—всі вони стали на тім-же погляді: геть від Угорщини. Всі зусилля мадярів в Мукачові видушити протилежні постанови скінчились нічим. Мукачівський, скликаний мадярами, сойм першим своїм ділом зажадав означення кордонів нової, проектованої тоді Угорщиною, «Руської Країни»; на тім скінчилась вся його праця. Коротка доба радянської угорської влади в Карпатській Україні недовго тривала: наступ з обох боків румун і Чехословацької армії під командою французьких генералів завалили владу угорських робітників.

Важною рисою усіх тих зборів було те, що автохтони-русини хотіли прилучитися до України. Цей стихійний порив, ця нестримна орієнтація на схід не може бути нічим пояснена, як тільки тим, що: поперше, в туманній і каламутній традиції населення збереглися почування національної єдності

карпатських русинів з Україною; а, по-друге, селянські і працюючі маси стихійно піддавались захопленню гаслами революції, що буяла на Україні. Маса з певністю знала одно: на Україні і в Росії—революція, селяне дістануть або дістали землю, владу панів повалено.

Попа, мадярони, буржуазія були за Угорщину.

Не дивно, отже, що 21 січня 1919 р. в Хусті зібралися представники від 420.000 українців, які й постановили прилучитись до України. В той самий час галицькі частини пробували було обсадити край, але, перелякавшись наступу ворога з усіх боків—мадяр, чехів і румун—відступили. В Хусті обрано Руську (Українську) Народню Раду на Угорщині. Цей рух ішов під виразним націоналістичним гаслом, і скрізь, згідно традиціям націоналізму, був гомін за жовтоблакітні коліри!

Проте націоналістичний рух, що, як відомо, в першу добу прокиду поневоленої нації звичайно покриває собою соціально-класові гасла і навіть їх затьмарює, скоро скінчився цілком несподіваним наслідком. Жовтнева. Революція відштовхнула дрібну націоналістичну русинську буржуазію від України, вона повернула свої очі в бік чехословацької армії,—не народу, не держави,—але армії, яка була тут і вигоняла червоні загони при допомозі навіть русинів та «наступала» на ненависну Румунію.

8 травня 1919 року зібрались в Ужгороді представники трьох рад: Пряшівської, Ужгородської і Хустинської, і спільно склали заяви... на користь прилучення до Чехословаччини. На чолі того руху стояв—з одного боку—народовець (український націоналіст), піп Волошин, а з другого—прибувший із Америки делегат еміграції—Григорій Жаткович. До Праги вирушили сто делегатів з відповідною заявою. 18 листопада 1919 року опубліковано генеральний статут Підкарпатської Русі. Згідно з тим статутом край прилучено на «автономних» підставах до Чехословаччини. Антанта з задоволенням цей акт ствердила.

2. УБОГЕ СЕЛЯНСТВО

Чеське правительство не чекало на скликання автономного сойму Карпатської України, щоб залагодити справи територіяльного розмежування. Воно поспішило прилучити до Словаччини сто сорок тисяч сокатів, тоб-то тих-же карпатських русинів. Тим робом воно самовладно означило межі цієї країни, не питаючи волі народу, всупереч з волею людности. Земплінська жупа, Спішська округа перейшла до іншої адміністративної одиниці. Крім того, частина русинів попала до румунської території разом з Марморош-Сиготом.

Але, відкинувши всі ті клапті і прийнявши на увагу тільки те населення, що живе в самій теперешній Підкарпатській Русі, ми нарахуємо згідно з офіційними даними статистики разом з усіма іншими національностями 604.000 душ населення.

З того на загал прийдеться 459.000 українців, 80.000 євреїв, решта мадяри та інші. Коли-ж взяти на увагу всіх українців з тими, що мешкають на Спішу і в Словаччині, то буде їх там до 600.000. До того треба додати, що серед, так званих, мадярів далеко не всі мадяри. В дійсності то переважно русини, але ті, що цілком змадяризувалися, як і євреї, і вже зовсім не тямлять по-українському, або по слов'янському говорити. Само за ці останні роки мад'яр стало менше:

значна частина з них почала вважати себе русинами або просто руськими, приймаючи російську культуру, як свою, її одначе зовсім не знаючи. Це все мадярони,—назва, яка свідчить про щось недокінчене ні з одного, ні з другого боку. Під час останніх виборів ми бачили, як із групи культурних і політичних мадяронів Камінського та Бескида (тепер вони стали лояльні чехізатори) відколослась одна група, яка виразно стала на шлях повороту до своєї автохтонної національності.

Українське населення здебільшого займається хліборобством і під цим оглядом не становить винятку з інших країн окупованої імперіалізмом України. Верховинці-гуцули, що мешкають в гірських околицях, відають переважно увагу не хліборобству, а скотарству, бо земля в тих місцевостях неродюча. Але це скотарство має досить злидений вигляд; верховинець раніш шукав додаткових заробітків на панських економіях в Угорщині та в самім краю. Тепер це становище значно погіршилось: магнатські латифундії угорської долини відтято політичним кордоном, а в краї планується і переводиться кочонізацію панських земель чеськими колоністами. А взагалі треба сказати, що селянство Карпатської України живе так, зле, як мабуть ні в якій іншій частині України. Близкуче це доводить той факт, що в Америці карпатських русинів рахують на 340.000 душ. Про це говорять усі місцеві діячі в Карпатській Україні (Волошин). Та про це добре знає також і кожен українець, що мав нагоду побувати в Америці. Майже на кожного місцевого українця приходиться один, що живе за океаном.

Ось факт, що свідчить за нестерпучий, злидений стан краю. В 1922 році на Верховні стався голод, неврожай картоплі та вівса,—головний харч русинського населення. Комуністичні послі подались в Карпатську Україну, щоб вияснити становище на місці. Після великих труднощів, подолавши всілякі перешкоди, поставлені чеською адміністрацією, вони таки продерлися в найдальші закутини цієї, історією забутої землі. Вияснилось між іншим багато такого, що не було першою і головною метою подорожі послів,—вияснилось, що економічний стан населення жахливий. Ось наприклад: в селі Латурки 130 хиж (не хат, а хиж!), кожна чотири квадратних метри. Разом живе 700 душ. Урожай багатьох «господарств»—40 кілограмів вівса і сто кілограмів картоплі. Варять без соли. Селяне мусять робити на попа кілька днів у місяць. Цілі родини не бачили рік хліба. «Як будете жити?»—спитав їх посол Таусек, що оглядав становище. «Ой, дай боже смерти, а не жити»—відповідають селяне¹⁾.

Ось ще приклади: в другому селі Шербівці—60 хиж і 450 мешканців. Є піп і школа, до якої ніхто не ходит від самої війни. В селі Жбунь 10 хиж і 115 мешканців. Діти ходять до школи босі. Сплять на соломі. Міняються одержю, коли треба виходити з «хижі».

Це—загальна картина. В долині становище мало чим краще. Але, щоб з'ясувати загальний стан селянства і щоб уявити собі опукліше соціальні відносини, мусимо навести де-які матеріяли з розподілу земель.

3. ЗЕМЛЕПОСІДАННЯ

Ціла теперішня Карпатська Україна має 12.749 квадр. кілометрів. Це значить, що вся просторинь в гектарах становить 1.274.900 гектарів, а на

¹⁾ З промови члена комуністичної фракції в чеськім парламенті в листопаді 23 дня 1922 року.

місцеву міру то буде 2.214.376 югрів. На великоукраїнську міру югр—коло півдесятини.

З тієї кількості на селянство приходиться дуже мало, більшість в руках або держави, або поміщиків, або монастирів. В таблиці це матиме такий вигляд:

Категорії господарств	Розмір господарств	Кількість землі кожної групи
Селянські	до 50 югрів	855.000 югрів
Куркулівські	50—260 югрів	250.000 »
Поміщицькі	260 і більше	470.000 »
Державні землі	— — —	629.000 »
Церковні	— — —	10.000 »

Селянські землі на половину складаються з непридатних до оброблення: громадські ліси, пасовиська, вигони, то-що. Лишається на все селянству, на задоволення всіх його економічних потреб, не більше як 450.000 югрів. А тому, що селян на Карпатській Україні разом є чотириста тисяч, то на кожну душу випадає тільки трохи більше як один югр, тобто півдесятини. На родину з п'яти душ випадає п'ять югрів, тобто два і пів гектари. Немає найменшого сумніву, що такий розподіл визначає ні більше ні менше, як хронічний голод селянства на землю, з одного боку, і визиск його магнатами—з другого.

З-поміж магнатів відзначається граф Шенборн, який має 232.000 югрів землі, з того 176.900 катастральних югрів лісу. Цей добродій оточує своїми землями 144 громади. Він має майже стільки землі, скільки сто тисяч селян. Разом в Карпатській Україні близько половини землі, належить поміщикам і куркулям. Більші поміщики мають 470.000, тоді як меншого типу куркулівські господарства посідають 250.000. Звичайна річ, що цю землю пани, дуки та арендарі євреї сами не оброблюють, але віддають в оренду або заводять капіталістичні сільські господарства, економії. Ліси стоять для розваги магнатських родин і гостей угорських аристократів під час відпочинку та в часи приїзду гостей з Пешту чи Відня. Такі відпочинки, полювання по карпатських горах добре описані навіть в англійських романах, в яких англійські лорди дивуються карпатському «рутену», його темряві й покірності.

На ці простори, які стискають селянина з усіх боків і держать його, мов грати в'язня, дивиться «селянин оком голодного і покривдженого», бо майже кожне село має коли не документи, то традиційні словесні докази, що ці землі були колись їх власністю, що ці землі їм силою пани забрали, що при розділі земель між панами і бувшими кметями (кріпаками) нарід був обшхрачений. (Г. М. Творидло —Земельна Реформа. Кал. Просвіти 1923 року).

Для характеристики соціальних, земельних відносин наводимо слова Таусека в парламенті: «Виступаю перед вами, панове, з правительства коаліції і говорю: Ви управляєте великою руською територією, але ви там створили гірші умови, як було за часи панування Угорщини. Над сто тисяччю простого доброго руського народу панують там гірше, як поперед. Панує там латифундиста, убивця руського народу—Шенборн, а потім інші мадяринські магнати, попи, жидівські лихварники. Замість мадярської бюрократії прийшли ворожі народові чехо-словенські жупани, нотарі».

Ми в іншому місці спинимо нашу увагу на всіх особливостях режиму чеської бюрократії в Карпатській Україні. А тут, в зв'язку з оглядом маєткових відносин і розподілу земельних багатств, не завадить спинитись трохи над тими заходами, що їх чеське правительтво поробило в «інтересах селянства» в земельній справі, і які названо земельною реформою.

4. «ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА»

В Чехословаччині є земельний закон, який уповноважує правительтво конфіскувати поміщицьку землю за певну винагороду. Цей земельний закон переводиться з найбільшою послідовністю в німецьких околицях і в відношенні до німецьких та угорських власників у Словаччині. Але в Карпатській Україні в прикладанні закону проти угорських магнатів та всяких дрібних власників, що мов справжні чужоїди сами не працюють, а віддають землю на оброблення селянам,—тут закон цей досі зіставався і зістається мертвою буквою.

Павуки сільські по старому живуть по містах і різними трюками видурюють з селянина висліди його праці, віддаючи в оренду землю, вони досі продовжують славу культурну місію і до нині виконують функцію будівничих угорської культури по містах. Магнати власники ще до нині мають «свою» землю, а селянин, як був без землі, так без неї лишився.

Головна причина цього та, що уряд «дає» землю, але за гроші, і «вивла-снює», але теж за гроші. А карпатські українці не мають фінансової спроможности заплатити за реформу і—ніякого кредиту. Держава кредиту не дає. В той час, коли чеські легіонери знаходять піддержку, крім допомоги державних фінансових установ, ще й від легіонерського банку, який, як говорять, оперує грошима, вивезеними із Сибіру, карпатський селянин досі не має ніякої піддержки нізвідки. Він не має спроможности здобути гроші на урядження господарства на землях, обіцяних чеським правительством. Він не може скористати з нових земельних постанов дотично розподілу земель.

Потрібні для селянства, хоч і не вистатні, але призначені до розподілу 470.000 югрів землі ще до нині не були поділені, коли не рахувати 12.000 гектарів, що дістались в руки, головним робом, чеських колоністів (русини одержали 3.000 гектарів!). Для наділення землею і для задоволення потреб карпатського селянства треба ще принаймні 500.000 югрів. Але празьке правительтво замружує очі на нужду. Воно вдовольняється з тим, що видає акти про продовження права оренди селянам земель. «Заборовий закон» до сьогодні перебуває в стадії лагідної обіцянки.

Єдиним корисним для наших селян моментом в земельном узакондавстві до останнього дня були парламентські акти, які надали селянам право продовжити оренду панських земель. Таких актів було кілька.

З тих актів варто згадати перший закон від 9 листопаду 1918 року, яким забороняється великим власникам продавати свою землю. Закон від 16 квітня 1919 року установлює, що вся земля по-над норму від поміщиків одбірається в земельний фонд для наділення немаєтних селян. Норма означена в 150 гектарів орної землі. Стільки поміщик може задержати. Ця-ж сама норма відносно поміщиків, що мають також неорну землю, підвищена до 250 гектарів, тоб-то до 500 югрів.

Для переведення земельного закону в Карпатській Україні організовано, так званий, земельний уряд. Цей уряд переводить «земельну реформу» тим робом, що вишукує стежки, щоб не дати нічого селянам, а натомиць наділити легіонерів землею, як це він зробив відносно найкращої землі в Батю.

Правительство чехословацьке, одначе, «культурне». Воно хоче, щоб самі підкуплені і «скоромповані» ним партії Карпатської України поставились прихильно до колонізації і, щоб вони самі «рекомендували» колонізацію. Для цього 30 січня 1924 р. в Ужгороді пан, українець таки, Ех, що сидить в уряді в Карпатській Україні, колишній буковинський, староста, скликав нараду від усіх карпатських партій.

Та на здивовання всього карпатського і нечеського елемента в правительстві всі партії Карпатської України виступили против проекту правительства. Навіть найбільше локайська партія, що перебуває на утриманні республіканців — партія самого пана міністра, президента пражського правительства, Швєглі, навіть ця партія бувших мадяронів, а нині вірних москвофілів, виступила проти законопроекту.

Так само проти цього виступила мадярська опозиція та соціал-демократична партія, — відгук коаліції. Але найрішучішу позицію зайняла партія комуністична. Вона показала, що коли в Карпатській Україні оселити чехів, то тубільне населення муситиме емігрувати до чужих країн, до Америки.

Та проте політика колонізації іде далі. Правительство на зовнішнє око відтягнуло свій проект одвертої колонізації і ніби-то зріклось це робити. Але, маючи тисячі обхідних шляхів і владу, воно далі робить, що хоче, не рахуючись з волею місцевого населення.

Єдиним реальним вислідом законодавчих заходів є відродження чи продовження права оренди. В 1919 році 27 травня в Чехословаччині вийшов такий закон, який дозволяє кожному, хто орендує землю 18 років, купити собі ту землю на власність («купити», хоча за 18 років селянин купив уже її двічі!). В жовтні місяці 1919 року вийшов другий закон, який дає право селянам, орендарям панської землі, чи «орендарям від орендарів», продовжити оренду на рік! В січні місяці 1920 р. правительство видає ще один закон, який дає право земельним комісіям передавати селянам з намічених до розділу земель певні клапті в оренду на один, на два, на шість років найбільше.

12 серпня 1921 р. парламент постановляє продовжити право орендування панської землі селянами, коли-б до 30 вересня селянин звернувся до поміщика і заявив бажання далі орендувати землю.

Коли карпатські селяне довідалися про цей закон, то термін минув, а пани зріклися винайняти землю, воліючи її краще передати кому іншому, хто більше давав і по вищій ціні. Ця повинь латок на земельні відносини не спинилась. 13 липня 1922 року парламент випускає ще один закон, по якому селянин одержав право винаймати землю далі на цілих два роки. Отже в цім році «земельної реформи» селяне мабуть ще одержуть право оренди на нових пару років. Ці тимчасові правила і законодавства тичуться тих власників, які мають по-над 26 югрів; закон тим дає право на оренду, хто має не більше 14 югрів, і дає також орендареві право наймати землю без підвищення, по ціні, яку було платено попереду.

Не зважаючи на те, що на задоволення земельного голода селянству бракує 500.000 югрів, правительство не думає серйозно переводити реформи. В 1922 році намічено до розділу 24.000 гектарів. Але в 1923 році вже 40.000. Тільки вся біда в тому, що розділено 12.000, а з того русини одержали 3.000 гектарів, як згадано вище.

Як з того випливає, чеське правительство навіть не спромоглося видати кращих законів про право оренди. Все—паліятиви.

Селяне переконані, що правительство не хоче переводити для карпатських бідарів земельного закону в життя, що воно вичікує на інші обставини, на такі обставини, які уможливають йому оселити на тих землях кого іншого, тільки не українських селян. Граф Шенборн панує далі, а український селянин піде тепер знову, як це було за угорського правительства, до Америки, в пекла пенсильванських вугільних копалень і залізоліарень.

5. КУЛЬТУРА, МОСКВОФІЛИ, УКРАЇНОФІЛИ

Коли-б українське населення було освічене, коли-б серед нього було більше, як десять відсотків грамотних; то, розуміється, воно могло-б ще сяк-так рятуватися від загибелі і фізичної заглади меліорацією і прикладанням кращих методів в хліборобстві. Але цього немає. Освіта в краю стоїть на найнижчому ступні. Не можна знайти країну в Середній Європі, де-б темрява так панувала над масами. Як загадали ми, угорське правительство провадило політику мадяризації і призвело тим робом до повного, до цілковитого занепаду культури Карпатської України. Звичайно, українські попи мають освіту, мають освіту й мадярські елементи по містах і сяку-таку освіту мають єврейські лихварі й посередники. Але майже всі ці групи належать властиво до групи буржуазної. Ці групи становлять буржуазну класу, пануючу економічно, матеріально й культурно-національно.

Культурна робота ведеться тепер під проводом місцевих русинів,—москвофілів та народовців і самого правительства. Чеський уряд заснував в краю середні і нижчі школи. Є 282 державних шкіл, 440 церковних та інші, а разом 724 народніх шкіл. З того 540 русинських, 32 словацьких, 130 мадярських, 7 румунських, 14 німецьких і одна єврейська. Але в той час, коли всі інші школи сяк-так функціонують, українські школи не всі ведуть навчання. Немає учителів, а з галичан бояться брати, щоб не посіяли «українізма». 167 українських шкіл не функціонує. Найгірше те, що величезну більшість шкіл віддано під опіку попів і церков. Можна собі уявити, яке виховання прищеплюють клерикали,—попи-мадярони і приклонники гортівської Угорщини,—серед русинського населення.

Але другою хобою шкільництва є те, що воно здебільшого стало жертвою ворогів народньої мови, і ворогів взагалі української мови. Це політика групи москвофілів. Ненавидячи народню мову, як ознаку приналежності до поневоленої нації, як класову прикмету, верхня верства українського народу в цій закутині перекинулась, як те звичайно в таких випадках буває, на бік мадярської «культури» і пошилась в локаі магнатів. Майже всі попи—мадярони, москвофіли—і ненавидять народню мову! Коли угорська держава ростанула, вони стали перед проблемою: або переходити на народню мову і тим робом втратити відзнаку класової вишости і стати нарівні зо «смердючим русином» (як охрестила русина Угорщина),

або перекинутись на якусь іншу, також достойну, шляхетну мову, щоб тим робом скорше опинитись в лавах нових панів. Такою мовою тепер стала чеська. Але як бути з народом? Треба держати його далі в каламутних забобонах і темряві, а через це треба йому накинати мову російську. Твір москвофільський, зовсім штучний на перший погляд, має в собі ознаки глибокої класової доконченості і має в дану хвилину для його творців прикмети визискової доцільності.

Правда, є серед русинської міщанської верстви ще група народовців, націоналістів, які признають потребу переходу на народню, тоб-то на українську мову. Вони вважають, що російська культура тут буде ще менше мати підстав, як малярська.

Націоналістична група Волошина і братів Барщайків виходила в цих прагненнях з міркувань політичних і націоналістичних. Будучи рабсько-лояльними до Праги від самого початку прилучення до Чехословаччини, вони гадають відограти свою політичну ролю, як представники ідеології карпато-русинської національної буржуазії, владарі душі карпато-українського народу. Це—концепція націоналістичної русинської буржуазної верстви. Вона прийняла, як засіб для осягнення своєї мети, українську культуру, націоналізм і політичний сервілізм до Праги.

Чеське правительство правильно розміркувало, що московська мова в цих закутинах, де її ніхто не знає, буде добрим засобом баламутити людей, поборювати українсько-галицький сепаратизм і «очехити» країну скорим темпом. Тому воно, коли побачило небезпеку українізма, перестало його піддержувати і стало за течію москвофільську. Прага одверто не забороняла працювати в школах по «українському», вести навчання на українській мові, бо-ж закон установив у школі «народню мову». Але це було найгірше: воно завело боротьбу на цьому полі, на цій культурно-мовній боротьбі утворились політичні партії.

Ось чому ці школи мало чого варті змістом.

6. АЗБУКА, ПРЕСА, БАНК

Цікавим моментом в тій просвітній політиці є те, що Чехословаччина запровадила тут окремий правопис, уживаючи «ять» і подібні штуки. Тим чином Карпатська Україна культурно відірвана не тільки від України, а навіть і від Росії, яка вживає тепер нового правопису. Тут очевидно малось на увазі створити такий стан, щоб цей край не мав ніякої спільності ні з Україною, ні з Росією, а тільки з Чехословаччиною. Тепер такий правопис не вживається загалом ніде, хіба в білогвардійських російських видавництвах в самій Чехословаччині. Край відтято від цілого світа. Бо-ж які потрібні засоби і які треба перемогти труднощі, щоб писати, перекладати і видавати твори науки і літератури для півмільйонного населення русинів окремим правописом! Звичайно, ні Чехословаччина, ні сам край не в стані наготовити собі такої перекладової і оригінальної маси літератури, щоб вдовольнити культурні потреби тутешньої людности. Вихід такий, що кожен українець, що пройшов карпатську школу, мусить вчитись ще якогось алфавету і мови, щоб мати змогу ознайомитись з творами якої-будь культури. Тим чином вчення на Карпатській Україні ведеться в значній частині намарно, губиться час у школах на дурниці. Це робиться зовсім свідомо. Прага прекрасно знає про українську літера-

туру, бо піддержує аж три вищих школи в Чехословаччині для жовтоблakitної й галицької еміграції.

Мета Праги відома: створити з місцевих говорів та діалектів таку мову, як ромашська в Швейцарії в кантоні Гривон. Кожний громадянин цього кантону, по скінченню школи, вчиться ще німецької або італійської, або французької мови. Але, коли в Швейцарії це все-таки мова старовинного народу, мова, на якій говорить 40.000 людей, то в Карпатській Україні люде говорять українською мовою, тією самою, що є знаряддям культури 40 мільйонів людей. Тут правительство не полегшує шляху до науки, а навпаки: штучними засобами, витворюючи окрему мову, відтинає маси від українського життя й культури. Приклад Швейцарії говорить нам, що там французи, німці й італійці в школах вчать літературної мови своїх ближчих сусідів, а зовсім не місцевих гірських говірок, яких там є так же багато, як і на Україні.

Який же вигляд має культурне життя в інших ділянках?

Ми говорити про малярську культуру не будемо, бо вона відома, і всі знають, що вона стоїть високо. Міське населення і вся русинська буржуазія в дійсності живе досі тією культурою, говорить тією-ж таки мовою. Про самих маляр нема чого й казати. Міське населення, вся буржуазія за малими винятками читають малярську пресу, ходять до малярських театрів. Очевидно, що чеські урядовці, які тепер становлять не аби-який відсоток, так само поставляться до своєї чеської культури. Українська культура перебуває тут в стані великого занепаду. Невеликий поступ, зроблений після розвалу Угорщини, не відповідає тим можливостям, які з'явилися перед країною з моменту відділення від Угорщини. Коли-б чеське правительство не вело імперіялістичної політики, коли-б воно не запроваджувало баламуцтва й не вело невпинної інтриги між народовцями і москвофілами, то поступ був-би багато значніший.

В країні засновано Національний Музей і бібліотеку, в якій поволі збирається історичні і наукові цінності. Робляться заходи постягати історичні документи з Відня та Будапешту до Ужгороду. В Ужгороді функціонує Просвіта, яка має філії в Густі, Берегові, Іршаві, Ясеню (осередок цьогобічної Гуцульщини). Крім того, по всьому краю це товариство має читальні числом сто п'ятнадцять. На кожні чотири громади¹⁾ Карпатської України існує одна читальня. Членів Просвіти в 1922 році було 2634, а в цім році перейшло три тисячі. Безумовно, Просвіта є найвидатніша культурна установа в цілому краю. Вона будує Народній дім, уряджує «Руський Театр», видає книжки (видано який десяток книжок все тим же правописом з ять і т. д.). Безсумніву, це найбільша інституція в Карпатській Україні. Коло неї гуртуються переважно сили народовців. Крім того, існує ще наукове товариство імени Духновича, яке ніби має зайняти приблизно таке саме місце в Карпатській Україні, як Наукове Товариство імени Шевченка у Львові.

Преса являє образ культурно-політичного життя в кожній країні, а тому цікаво тут про неї згадати. В Карпатській Україні виходить разом 35 часописів. З того двадцять органів виходять на мові українській (а властиво 15, бо 5 виходить язичієм слов'яно-московським). Тринадцять часописів—на малярській мові, а два на мові єврейській. З тих органів один був політичний щоденник на українській мові, один на малярській, а решта

¹⁾ Всіх громад в карпатській Україні є 438.

виходили тижнево або два рази на тиждень. Більшість—політичні газети; далі йдуть освітні, професійні, популярно-наукові, то-що.

Згадаємо ще про недавно збудовану економічну інституцію, про Карпатський Банк. Це—осередок економічного життя русинів. Він повстав за ініціативою американських карпатських українців і буде рахувати скоро п'ять років свого існування. Перші загальні установчі збори відбулися в 1920 році 24 травня. В кінці 1920 році він мав уже 46.798.000 чеських корон обороту. Через рік оборот досяг півміліярда корон, тоб-то коло п'ятнадцяти мільйонів доларів. Акційний капітал сягає 5.000.000 чеських корон, запасний капітал 180.000 чеських корон, вклади—десять мільйонів. В даний момент оборот сягає по-над мільярд корон, а акційний капітал—п'ятнадцять мільйонів корон. Одна акція—п'ятьсот корон. Оце осередок русинської народовецької буржуазії. На чолі стоять тіж брати Брацайки та пан Грабар, якого кандидатуру народовці виставляли до сенату.

Громадське життя тут має по-за тим усім багато дріб'язково-цікавого. Існують тут професійні організації, найбільшою з яких є спілка робітників землі й лісу. В цій країні є дані для розвитку господарства: бо серед природніх багатств в нетрях землі є сіль, подибуються поклади нафти. Але це все мало розвинено і досліджено. Соляні копальні, одначе, гуртують кількасот робітників. Є хемічні фабрики, а головна промисловість, яка працює повною ходюю, це—лісопильні, лісова промисловість, тартаки. Верховинці весною женуть плоти в долину по ріках, під час, коли вода стоїть високо. Але загальний характер країни—хліборобський.

7. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Ледве чи можна де на світі здибати країну, яка може так пишатися кількістю політичних партій, як Карпатська Україна. Тут є 23 політичних партії. Кожного місяця в якійсь із тих партій чуто «кризу», боротьбу між лівими й правими. Кожна з тих партій має свої конгреси, вироблює резолюції, ставить домагання до правительства і його поборює або піддержує. Найбільше тих партій серед українців та мадярів. Є, наприклад, тут невеличка партія, яка називається соціал-демократичною. На чолі її стоїть пан Остапчук, колишній член австрійського парламенту, та майор Пуза. Довго вона існувала, піддержувана грошима чеських соціал-демократів, як єдина собі соціал-демократична партія II Інтернаціоналу. Потім несподівано з'явилась незалежна соціал-демократична партія і пристала до 2^{1/2} Інтернаціоналу. Але, коли цей останній перестав існувати, то вона порішила й собі також набрати «єдиного» вигляду. Та й це недовго так тягнулось. Прийшли вибори до парламенту. І тут раптом в партії—розкол і дві кандидатських лісти! Була собі, так звана, республіканська партія, що «зібрала» при виборах до громадських рад 21 вересня 1923 року більше половини мандатів. Але прийшли вибори до парламенту й ця велика найбільша партія розкололась на три й ледве збрала п'ятнадцять тисяч голосів при 254 тисячах всіх поданих голосів. Про мадярські партії ми вже не говоримо, тут теж існують ріжноманітні партії: є гортівські, соціал-демократичні, республіканські, опозиційні, лояльні, автохтонні і мабуть неавтохтонні.

Для яснішого вирішення впливів Праги в краю треба мати на увазі при оцінці тутешніх партій політичні відносини в самій Чехословаччині, її

партії. Від самого початку існування чехословацького «штату» в Чехословаччині панує собі, так звана, коаліція всіх чеських партій—проти нечеських. До тієї коаліції не входять тільки комуністи.

На чолі правительства стоїть член партії аграріїв (республіканської партії) пан Швєгла, до тієї-ж партії належить також міністр почт Станек, військовий—Долежалъ і т. д. Ця—партія найсильніша впливом в правительстві. Соціал-демократи згідно з традиціями так само належать до тієї коаліції (міністр освіти Бехіне); потім—партія націонал-соціалістів, чи то шовіністів, під приводом Клофача, найбільшого русофіла. Клофачівці ще називаються народньо-соціалістичною партією, але в ній немає нічого ні народного, ні соціалістичного. Партія людова чи клерикальна має в міністерстві міністра санітарних справ; зрештою маємо ще партію великої чеської буржуазії—націонал-демократів, на чолі якої стоїть відомий реакціонер Крамарж. З чеських партій—проти цих партій стоїть тільки одна—Комуністична партія Чехословаччини. Та ця партія обіймає цілий пролетаріят Чехословаччини, незалежно від національності, і до неї звичайно входять не тільки чеські робітники, а німецькі, мадярські, словацькі, українські, то-що.

Про ці партії нам доведеться згадати далі, коли будемо говорити про карпатські партії, бо всі ці партії так чи інакше впливали на політичні партійні формації в краю. Переходимо тепер до карпатських партійних угруповань.

На першому місці стоїть партія комуністична. Кількість її членів сягає п'яти тисяч. Видає вона одну газету на українській мові, яка називається «Карпатська Правда», а один орган на мові мадярській. Вона повстала в самий недавній час. На чолі її стоїть тов. Мондок, бувший народній учитель, тов. Гати, адвокат. За час війни він попав до полону і там в процесі російської революції набув де-якого революційного знання і досвіду та вивчив російську мову. Попереду він уживав мадярську мову і трохи тямив говорики карпатським українським жаргоном. За останні часи почав силою практики більше привчатись розмовляти по русинському. В цім йому чимало допомогло знайомство з галицькими комуністами.

Як показали останні вибори, комуністична партія Карпатської округи має найбільше популярности в народніх масах. Причиною цього є безсумнівно її рішуче становище на боці працюючих. Комуністи з Чехословаччини не раз приїздили до краю, перемагаючи величезні перешкоди правительства (де-яких місцевий уряд арештовув і висилав, як це було з Яном Скалою, секретарем парламентського клубу). А надто велику роботу зробила ця партія під час 1922 голодного року на Верховині. «Відкриття» голоду депутатом-комуністом Гаусеком зробило чимало для врятування тисячі людей від голодної смерти. Комуністична партія ніде себе не скомпромітувала зрадницькою запроданською співпрацею з правительством. В усіх випадках вона рішуче виступала проти всяких злочинних актів чеського правительства і розкривала його неславну політику і заміри. Оце й було причиною того, що під час останніх виборів, перемагаючи терор агентів правительства, наша партія перевела до парламенту найбільшу кількість кандидатів.

Друга найсильніша партія (була найсильнішою півроку тому), це—партія республіканців (партія аграріїв). Вже з самої назви видно, що ця партія належить до прибічників чеських аграріїв. Вона має від них піддержку і грошима й людьми. Особливо це яскраво виявилось під час осінніх виборів до громад, коли вона захопила по-над двісті мандатів. Проте, це було

шахрайство. На допомогу цій партії під час останніх виборів прислано було з Праги студентів росіян і всяких агітаторів числом 400. В самому правительстві вона мала протекторів в особі пана Фалькенбергера, бувшого референта земельних справ (тепер усунений), і пана Розсипала, віце-губернатора. Бескід губернатор належить теж до неї.

В економічній сфері республіканська партія стоїть до послуг празьких інструкцій. Тому вона зійшла на останнє місце, як показали вибори до парламенту. І політична орієнтація, не вважаючи на москвофільські симпатії, звернена до Будапешту, а тепер до Праги. Культурна позиція за впровадження московської мови по школах українську мову відкидає, як непридатну для висловлення «висококультурного» думання карпатських москвофілів та мадяронів. До більшовиків і Радянської України—ворожа. На чолі її стоять старий Бескід, колишній член будапештського парламенту, др. Камінський і лікар Петригала з Мукачова. Офіційним органом тієї партії є такі: «Село», «Карпаторусский Вестник», та «Карпаті Футар» (на мадярській мові).

Третя найвизначніша партія, це—народовці, або, як вона офіційно називається, хліборобська русинська партія, з братами Брацайкамі і попом Волошином на чолі. Головна її робота поки-що звернена в культурно-просвітньому напрямі. Раніш стояла за об'єднання з Україною, доки не прийшли чехи і доки Україна не стала радянською. Потім перейшла на ґрунт чеської орієнтації і грала ролю найбільших лоялістів до самого останнього моменту. Коли-ж москвофіли-республіканці пеперейшли на чеську орієнтацію і почали поводити забувати Угорщину, то народовці згубили субсидії. Це загнало народовців в опозицію і вони за час останніх виборів виступали незалежно, не належучи навіть ні до якої чеської партії. Широкого впливу були набули за час революційного настрою в 1918 році, коли вони грали на широкій популярності в масах клича «злуки з Україною».

Видають свої органи: «Свобода», «Руська Нива», «Наука»,—популярно-науковий тижневик. Під їхнім впливом находився свого часу «Русин», який тепер з кінцем минулого року Бескидом закрито. Орієнтація—також на Прагу, доки Україна—радянська, але обіцяють колись пристати до України. Для чеського правительства в цій партії неприємним є те, що вони намагаються повести роботу в напрямі розвитку української культури і «автономії» і тим загрожують зміцнити в масах ідею тотожності Карпатської України з Радянською Україною—тоб-то тотожності культурно-національної. Це загрожує цілості чеськословенського «стану».

Далі йде «народносоціалістична» партія Гагатка, галичанина, бувшого цареславця, запеклого москвофіла, з органом—«Русская Земля». Це—маловпливова партія, навколо себе нікого не гуртує, вийшла при виборах на верх завдяки голосам чеських урядовців; є частиною партії Клофача. Соціал-демократична партія уявляє собою незначну групу. Головну ролю грає пан Остапчук. Видає орган «Вперед». Під час останніх виборів від неї відколосалась групка, через те, що на перше місце в лісті поставлено чеха с.-д. Яроміла Нечаса. Ця група відірвала пару тисяч голосів від есдеківського списку. В національно-культурному відношенню піддержує український напрямок, а в соціалній програмі тримається разом з чеськими соціал-демократами, одержує від них гроші і часом друкує додаток в чеській мові до свого органу.

За час виборів до парламенту від республіканської партії відколотись дві групи: одна з них—вислала свого депутата Кутряка до парламенту, зібравши по-над 20000 голосів. Це — автономна земледільчеська партія. Її можна зарахувати до проміжної групи, між москвофілами та українофілами. Прапором Підкарпатської Русі є жовтоблакитна фарба. Проти цього виступали мдсковофіли, прихильники російського трибарвного стягу. Автономна земледільчеська група належить до «течії жовтоблакитної», що й для нас вияснює її фізіономію. В соціяльній політиці вона виступила з опозицією проти празького уряду і тим зискала собі де-яку прихильність серед виборців.

З єврейських партій відомі сіоністи, біля яких гуртується єврейська націоналістична буржуазія.

Далі йдуть малярські партії. Найбільшою групою з них є, так званий, автономний союз опозиційних партій, автохтонів Карпатської Русі. Всі разом вони одержали одного мандату до сенату і одного парламенту.

Органи в малярській мові такі: «Русинское Мад'яр Пірлап», орган союзу опозиції, щоденник, «Непшава»—орган с.-д., «Гатаршелі Уйсог», християнських суспільників, «Непляп»—хліборобів, «Карпати Земле»—республіканців і «Карпаті Футар»—орган Камінського.

Про інші партії ледве чи варто згадувати. Всі партії можна поділити на кілька груп. Партія класової боротьби—комуністична—охоплює всі національності; але переважно русинів і угорських робітників. Партії місцево-націоналістичні,—хлібороби, соціял-демократи і автономний земледільчеський союз. Партії ворожі місцевому націоналізмові, але прихильні до російському, то малярському, то чеському,—в залежності від того, звідки більше капне,—республіканська і народньо-соціялістична. Партії з нахилом до Угорщини—угорська опозиція, автохтони.

8. ПОЛІТИКА ПРАГИ

Політику чеського правительства ми вже попередю схарактеризували,— в шкільному питанні та що-до аграрної реформи. Тут нам залишиться ще означити де-які важливі моменти празької лінії в справі культурного й національного самовизначення карпатських українців та чеської політики в питаннях адміністративних та економічних.

Чехословаччина належить до країн промислво розвинених,—з високо розвиненим капіталізмом і порівнюючи високою капіталістичною культурою. Тому ціла політика її, як і треба сподіватись, мала відмінний характер від політики інших держав, що також загарбали чуженациональне населення, як Румунія, Польща, Сербія, то-що. Чеське правительство повело політику «освіченого імперіялізму»,—політику культурного натиску, воно відкинуло надто різкі та бруталні засоби, як негідні з духом буржуазної «демократії». Натомісць оно приклало тактику, яка досягає тієї-ж мети, але лагіднішим робом. Прага хоче взяти Карпатську Україну шляхом підступу та доброхотної згоди населення. Цю згоду воно здобуває не наказом губернатора, не тюрмою й батою, але переважно махаючи хвостом, обдаровуючи направо й наліво гостинцями провідників і цілі партії, підкуплюючи їх, обіцяючи їм посади та ласі шматки від громадянського пирога.

Але якими-б шляхами не ходив імперіялізм, завжди мета його одна: покорити чужу країну своїм політичним і господарським впливом, злити її з собою на віки і зіпхнути місцеве населення в кошару, приготовану для пасинків культури, для знедолених історією народів.

В земельному питанні Прага намагається перевести свій погляд, переселити в Карпатську Україну чеських легіонерів. Вона вже почала колонізацію, віддала країні землі Батію, легіонерам. Маючи свої кредити і допомогу від правительства, легіонери хутчіші спритніше опановують ґрунтами політі кров'ю карпатського селянина. Селянам лишається вихід: емігрувати далі до Америки. Коли вже тепер не вистачає ґрунтів для самих тубільців, то по переселенні колоністів з Чехословаччини зовсім не буде чого «ділити». Кнут і батіг zostавлено для комуністів,—селян бідарів: і пролетарів. Колоністи приємніші Празі, бо стоять на сторожі неподільності держави і проти українського сепаратизму.

В культурно-національному питанні воно також взяло свою лінію. Власне це була не лінія, а гра в політику і безконечна інтрига, з кількома партіями чи групами, головню з націоналістами хліборобами та республіканцями—мадярони. Однією рукою Прага проголосила права народньої мови по школах і в адміністрації, а другою рукою дала волю антинароднім елементам, прихильникам «русифікації», ворогам української культури і української мови. По школах ніби проголошено українську мову викладовою, але в дійсності панує розгاردіяш. По бібліотеках повно російських книжок, яких школярі не можуть вчитати. А коли де є українські книжки, то школярі теж не можуть їх вчитати через відмінність алфавету.

По школах вчать не українського алфавету, але такого, якого тепер, як уже сказано, по за Карпатською Україною ніхто не живає: не фонетика, а ярижка, з «ять» і инше. Мету досягнуто: література Радянської України стала через це так само недосяжною для величезної більшости учнів, як і література російська. Єдиним шляхом пристати до світової культури залишено: вивчення чеської мови і прилучення до чеської культури й літератури. Отже—чехізація культурна. Слідом за тим іде чехізація політична.

Аналогічно до схоластичного чи краще—архаїчного напрямку в питаннях школи, культури й мови виросла чеська політика і в інших напрямках. В Карпатській Україні є дві найбільші течії серед місцевої української буржуазії. Одна—це москвофіли. Друга—це народовий напрям. Спочатку москвофіли були мадярської орієнтації, і Прага була змушена опертись на націоналістів-хліборобів, як людей, ворожих Угорщині. Але вона відчувала небезпеку для чехізації від цієї «партії народньої культури», яка утотожнює себе з культурою Галичини та України.

Не гаючи часу, Прага вчепилася в мадяронську «душу», купивши її одразу, як тільки ця душа проявила готовність служити Празі. Отже чеське правительство по черезі запрягало до свого воза то одну групу, то другу. Але воно одночасно надить поживком благодати із Праги кожную партію, попавшу в неласку. В цій тактиці немає нічого нового: «поділяй і пануй»—стара говірка. Нове тут те, що чехословацька буржуазія користає всіма засобами: розятрює хвороби, помагає реакційному попівству, використовує культурну відсталість і класові забобони чи упердження кожною групою. Це пригадає завойовників, які признавали кожного тубільного бога, аби це признавання зміцнило їхній авторитет серед завойованих.

Чеська коаліція не показала себе в Карпатській Україні не тільки «демократичною» чи «справедливою», а навіть розумною. Глупота завжди товаришує нікчемній політиці підлоти і капосного паскудства. Глупота товаришує й чеській політиці в Карпатській Україні. Користуючись своїм командним становищем, Прага по-своєму уряджує всі відносини. Наприклад: наповнивши країну своїми купцями, заваливши її своїм крамом, вона ще захопила тютюнові трафики, які належать до державної монополії, і 50% з них передала чеським інвалідам. Вона, звичайно, цим наробила собі ворогів серед численних карпаторусинських інвалідів: цілу їхню організацію.

Для пролетаріату Прага зробило одну послугу: Прага закрила низку фабрик натомісць відкривши їх в самій Чехії. Результати—масове безробіття.

Чехословацьке правительство, одначе, не забуло оточити карпатського селянина політично-адміністративною дбайливістю. Воно наповнило країну жандарями, воно понасилало урядовців, які «списували» воєнні шкоди, драли на штемпелі гербові гроші і ніколи нікому не післало одного гелера відшкодовання. Воно запровадило систему розшуку й стежі за комуністами і «небезпечними елементами», до яких належать також симпатичні комунізму. Але воно крізь пальці дивиться на діяльність попів, прихильників Гортія й царя. По школах малограмотних легіонери учителюють тільки на тій підставі, що вони воювали з більшовиками в Росії і навчилися читати по російському! Натомісць галичан емігрантів викидає на польській кордон в руки польських жандарів або, в найкращому разі, відсилає до Праги.

Корупція, що нею вславилась Прага, не обминула й Карпатську Україну. Тільки й ріжниць, що тут вона прибрала політичних форм. Партії підкуплено: то одна, то друга переходить на утримання правительства. Країну набито чеськими урядовцями: жупани, референти земельні, політичні, лісові, шкільні—все чехи. На залізницях та сама картина. Російським монархістам, яким-би здавалось немає зовсім чого тут робити, протегується, а—на службі були царські поліцаї.

Під час голоду на Верховині Прага замовчувала факти. Коли-б не комуністичні інтерпеляції, то народ так би беззвісно гинув в темній закутині в середині Європи. Бувший губернатор Еренфельд цілий час сидів в Ужгороді. Раз поїхав до гірного села Верецькі, але вся його дослідча робота в голодній місцевості обмежилась тим, що він знявся гуртом з кількома селянами та місцевим начальством, а пан Камінський, з республіканської партії, умістив цю фотографію у віденському мадярському журналі «Панорама». Але це не все.

Коли комуністичні послі стали говорити і писати про голод, то карпатські жупани післали в світ телеграму через чеську офіційну агенцію, в якій повідомили, що в Карпатській Україні голоду немає, все живе та благоденствує!

Цікаве відношення до питання автономії. Прага от уже п'ять років не хоче скликати автономного союму. Вона рядить в краю так, як хоче, і в супереч генеральному статутіві. Вибори до парламенту не відбувалися аж до 16 березня ц. р. Та й ці вибори були-б не відбулись, коли-б правительство чеське не мало перед тим «щасливу» спробу шахрайства з виборами до громадських рад. Новопридбана чехами партія республіканців—Камінського і Бескіда—здобуда більшість голосів, хоч правда, оригінальним робом: користуючись законом, який дозволяє не голосувати там, де

немає більше як однієї кандидатської листи, нотарі з наказу згори, з волі Ужгорода, з ласки чехів—урядовців республіканців,—проголосили списки республіканців обраними. От і вся історія. Прага сподівалась, що цей вибрик пройде й на цей раз. Тому вона зважилась призначити вибори до парламенту. Але жорстоко попеклася. Коли-б Григорій Жаткович, що попівся на чеській автономії і втік від губернаторської ролі в Америку, мав терпіння дочекатися цього дня, він мав-би щасливу нагоду потерти руки від задоволення Чеське правительтво в нагороду за свою політику дістало на останніх виборах солідного ляпаса по пиці.

9. ВИБОРИ ДО ПРАЗЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

П'ять років чеське правительтво крутилось, шукаючи приводу обминути дані обіцянки—обминути вибори до парламенту та автономного сойму. Але, з одного боку, опозиція виросла до таких розмірів, що навіть лояльні партії, як народовці-хлібороби почали критикувати правительтво, а з другого,—була надія, що все піде, як в-осени. Кінець кінцем Прага розписала вибори. Але перед тим вона запобігла, як могла, щоб забезпечити перемогу урядової партії. Помахуючи хвостом, вона пригорнула до свого серця ту партію Карпатської України, що їй видавалась найбільшою—республіканську.

Прага йшла сміливо на вибори. Вона сподівалась на повторення громадських виборів; ті вибори зміцнили серед чеських політиків переконання, що карпатські українці перебувають в стадії дитинства і що з ними можна робити, що забажається.

Але 16 березня принесло велике розчарування. В той час, коли в столиці держави всі думали, що Карпатська Україна сидить уже в кишені губернатора.—свого чоловіка,—дійсність показала щось зовсім протилежне. Ужгородське правительтво просто обдурило своє начальство,—правда, не навмисне, а також з глупоти своєї. Від часу виборів до громадських рад від 21 вересня до 16 березня—проминуло багато часу, щоб переконатись в дійсних бажаннях і політичному настрої населення. Але локаї з ужгородського уряду були сліпі і мов сліпці повели сліпою дорогою самих празьких хазяїв.

На губернаторському престолі возсідав пан Бескід, сідоволосий проводир москвофілства, бувший запеклий мадярський патріот. Замість того, щоби зробити якесь корисне діло, хоч-би для вигляду, для місцевого населення, він, мов хорт, нишпорив по краю, винищуючи «сепаратизм» і нагоняючи по шапці українських націоналістів, та заміщуючи їх москвофілами та російськими білогвардійцями. Над кожним галичанином поставлено жандарма, і то постановлено не над комуністом галичанином, яких в край просто не допускається, але над звичайними націоналістами, тихомірними рабами божими, що через Карпати втікли з Галичини за час війни з Польщею.

По школах пішла зміцнена хвиля репресій проти народнього напрямку, тоб-то против українського культурного руху. Це була політика москвофілів і празьких республіканців. Розуміється, це зразу обурило народовців-хліборобів и кинуло їх в табор хуторянської опозиції.

Але народовці не самі були обурені. Мадярська та єврейська буржуазія також була лиха на москвофілів: недавні локаї мадярських високих урядників, що не хотіли себе признавати в родовій близькості з русинами,

що підлабузнювались до мадярських панів,—тепер несподівано перескочили в табор чеських локаїв і виширили зуби проти тих-же мадяр і проти всіх партій! Як не обуритись тим, що не хотіли здати всіх позицій празькому правительству? Отже мадяри теж гостро виступили проти республіканців, хоча з інших міркувань, ніж хлібороби.

А що-ж селянство, робітники? Чи змінився режим поліцейної сваволі, причіпок, переслідувань, заборон комуністичних. віч, то-що? Чи передано селянам в користування землі магнатів і держави? Чи придбав селянин право, принаймні, випасу худоби в державних пасовиськах та лісах? Чи скасовано данину попам мадяронам (майже всі попи з правила страшні визискувачі,—мадярони і прихильники Гортія): натурою—«коблину», данину працюю—«роковину»? Нічого того не було зроблено. Комуністична партія мала тисячу прикладів злочинної політики правительства і аграріїв (тоб-то тих-же республіканців), щоб, як на долоні, вияснити, хто ворог народу. Крім того, змінились відносини ще в одному змислі.

Після досвіду громадських виборів партії були на сторожі і пильно стежили за маніпуляціями урядових кол і аграріїв. Проти урядового терору стала загартована рішучість селянських агітаторів-комуністів, які і вдень і вночі, не лякаючись погоди, ходили з села на село і вербували прихильників. З другого боку, увага правительства була приспана минулим успіхом. Це засліплення дістало заслужену нагороду. Проте, певність в своєму успіху не завадила правительству наперти з Праги коло чотирьох сот агітаторів. Кинуті величезні кошти. Йшла боротьба не на життя, а на смерть. Правительство за всяку ціну мусило показати, що край вдоволений його політикою і що народ стоїть за Прагу. Поразка правительства могла захитати його авторитет в цілій державі.

Вибори вразили всіх несподіваністю результатів. Комуністична партія здобула величезну, в Празі зовсім неждану, перемогу. Всі карти переплутано. «Бедос Ретені» (смердючий рутенець) показав себе, всупереч загальній опінії, як сила, що має свої прагнення не тотожні з правительством, а йому протилежні.

Вибори відбулися одного дня разом до сойму і сенату. В них взяло участь тринадцять партій; подаємо нижче найважливіші з них разом з кількістю голосів, здобутих на виборах.

Комуністична партія Карпатської Округи	100.109
Автономна партія Автохтонів Карпатської Руси	28.137
Автономний Земледільчеський Союз	21.247
Трудова і Народнo-Соціалістична (Чеська партія)	20.090
Соціал-Демократична Робітнича Партія	20.904
Єврейська партія сіоністів	18.032
Республіканський Земледільчеський Союз..	15.020
Русинська Хліборобська партія.	11.110

У виборах взяло участь разом 254.000 душ. Ці цифри вимагають деяких пояснень. Як бачимо, тут немає всіх тринадцяти партій (всіх партій в краю аж 26), а тільки вісім. Ми опустили їх тому, що вони дістали малу кількість голосів, і ніякого значіння в краю не мають.

Автохтонна партія Підкарпатської Руси, це, властиво, мадярська опозиція, до якої входять кілька партій, і які об'єднались на час виборів. Тут є і суспільники, і республіканці, і таке інше. Називаються вони автохтони,

щоб одсунути підозріння, що вони колись мали щось до діла з Гортівською Угорщиною. В дійсності серед них є багато русинів мадяронів, або змадяризованих.

Автономний Земледільчеський Союз, це—десиденти, що відкололись від партії Камінського, тоб-то від партії республіканців, і перейшли в табор опозиції. Ця група наближується до хліборобів в національно культурному питанні, але не порвала мости до мадяронства чи москвофільства. Розкол республіканців підбив у пень партію аграріїв Камінського, що видно хоч-би з того, що група одержала тільки 15.000 голосів.

Соціал-демократи також розкололись через внесення до лісти кандидатури коаліційного с.-д. чеха Яроміра Нечаса; кажуть, що його внесли українські соціалдемократи за його прихильність до українського націоналізму. Але певним є те, що він прихильник чехізації. Друга група с.-д. одержала малу кількість голосів.

Цікавою рисою тих виборів, це—велика зміна ситуації в порівнянні з виборами до громадських рад. В той час, наприклад, народньо-соціалістична партія москвофіла Гагатка одержала всього одинадцять мандатів проти 102 мандатів хліборобів. Тепер-же, після того, як Гагатко з'їздив до Праги і заручився піддержкою Клофача, він здобуває двічі більше голосів, ніж хлібороби. Що то значить піддержка Празької партії! На цей раз хлібороби втратили ласку Праги, коли не рахувати їхні спроби звязатись з чеськими клерикалами, вони не знайшли відповідної партії, яка-б підсипала їм чеських корон на агітацію, і попасли задніх. Соціалдемократи мали фінансову прихильність з боку чеських партій також.

До парламенту обрано таких осіб: комуністична партія чотирьох депутатів: Гати—адвокат, Мондок, бувший учитель—редактор, Шафранко, Сидоряк, робітники; від трудової партії—Гагатко, москвофіл; від республіканців—Щирецький, селянин, який уступив своє місце Камінському; від есдеків—Яромір Нечас, від земледільчеського союзу—десидент республіканців, бувший учитель Куртяк, русин, з де-якими нахилами до народовства. Від мадярської опозиції (автохтонів)—др. Андрій Карлят. До сенату входять: від комуністів два селянина—Іван Боднар та Андрій Чергій з Берегова, від автономних земледільців (десидентів) — Бейло Рижко, русин-мадярон, бувший урядовець вищої ранги угорської служби; та від мадяр—Ференц Егри.

З боку національного вибори дали такий результат: на тринадцять душ в сенат і парламент обрано: русинів - вісім, інших п'ять. В політичнім відношенні до парламенту обрано з опозиції шість (чотирі комуніста, мадяр і Куртяк), до сенату чотирі.

10. ПРАГА Й ВИБОРИ

Цікаво зазначити де-які моменти відносно націоналістичних українських партій—есдеків та хліборобів, та відгуки празької преси і празьких політиків на вибори. Не вважаючи на всі нечесні ходи Праги до Ужгороду, ці дві партії все-таки розписувались у своїй лояльності! Хлібороби згубили багато голосів тому, що на лісту виставили попа Волошина, і саме слово піп, зненавиджене масами, зробило добру роботу для комуністичної партії. Попи тут майже всі без винятку мад'ярони, прислужники магнатів і чисті шкуродери,—що дивляться на селянина з призирством.

Агітація попів за Камінським убила його партію. З празьких голосів наводимо уступи з «Трибуни», органа Бенеша: «Поразка на виборах на Підкарпатській Русі пошкодила державі більше, ніж всі дотеперішні корупційні афери».

А далі знову той-же орган в числі 67 пише так: «Чеські політики, поставивши губернатором д-ра Бескида і тим робом заявши себе противником розпочатого русинами культурного розвою, дали підставу для російської (великоруської урядової) політики. Тепер вони можуть стиснути собі руки від жалю. Пан Бескид, що три місяці тому виїхав до Ужгороду з Праги на високому коні, негайно запровадив нагінку на русинів і доказав скоро,—надто скоро!—як мало користи приносить республіці його політика. По закону губернатором має бути представник парламентарної більшости. В цьому випадку її мають комуністи, які тепер явно виявляють домагання на губернаторський пост».

На загал «Трибуна» багато правильного підкреслила, але не сказала всього. Очевидно, не досить було стати на шлях культурної єдности краю з Україною, але треба було також і що иншого зробити. Треба було вдовольнити домагання селянства в справі ріжних економічних питань. Проте, як побачимо далі, селяне вже не є такі глухі і до культурно-національної програми, оскільки питання йде про Радянську Україну.

Цікаво послухати орган «лоялістів з опозиції»—хліборобів, попа Волошина і братів Брацайків. Ці пишуть буквально так:

«Всі ми знали, що народ наш ненавидить теперішній режим (але пан-отець Волошин не поділяє цих народніх почувань. Г.П.), бо соціяльне його становище страшне. Однако, не думали, що голос невдоволення виявиться таким радикальним способом, як то результати виборів доказують. Народ осудив нинішній режим, осудив політику нинішньої влади, але осудив і самого себе(!?). Чи pomoже нашому народові комунізм? Ачей посему легше і ліпше буде жити наш русин на бідній залишеній Верховині? Ачей од опозиціоністів чекає наш народ скорє переведення земельної реформи? Або чей автономію скорше дістанемо через комуністів? Се ні один русин не вірує і не чекає. Противно, повинен знати, що сими виборами на довгий час запер собі двері до надії на автономію».

Здавалось-би, що після всіх експериментів Праги в краю ці, так звані, опозиціонери мали час навчатися гідної мови. Але так воно не є. «Свобода» жаліється, що вона стала жертвою урядового «непорозуміння», що вона найкраща і найлояльніша партія, а її опозиція, то так собі, для виду робиться. Отже Прага не зрозуміла хитрої політики «Свободи». Вона «висилала сюди таких урядовців, які від початку лише проти нашої інтелігенції агітували. Партійні празькі газети повні були нападок проти нас, вони не бачили серед нас ні одного народовця, ні одного слов'янина. Всіх нас мадяронами і зрадниками звали. Сама Прага визвала ганебну на цілий світ культурну агітацію, навалила на нас гору галицьких зайдів-кацапів, і потому проти нас споїлася з безхарактерними мадяронами і з помічю грошей і урядового терору хотіла набути більшости. І при виборах аграрники, клофачівці і крамаржівці не боролися ні проти комуністів (!), ні проти мадярів, але всі йшли проти нас автономістів-хліборобів».

Так розливається в жалях хліборобська партія. Проте де-чого в тім правда мусить бути: як знаємо, тут іде боротьба між краєм і дужою промислово розвиненою державою, між колонією і імперіалістичною буржуазією.

Національні рухи в таких випадках, коли прибірають якого напрямку, небезпечного для політичної єдності імперії, то зустрічають великий опір від завойовників. В Карпатській колонії, очевидно, в меншому масштабі, повторюється те саме, що з Ганди в Індії та колись Заглул Пашою в Єгипті.

Немає сумніву, що, не зважаючи на рабську покору до Праги, хлібороби не зустріли прихилля серед чеських партій. Не своєю соціальною програмою, але тільки своїм поки-що нерозгорнутим елементом націоналізму ця партія вже була небезпечна для Праги, звичайно, на думку Праги. Краще—Гагатко, Камінський, які ведуть край просто в обійми Праги!

Але наша характеристика була-б далеко неповна, коли-б ми не згадали про один важний момент в карпатських виборах. Це—агітаційний радянський момент. Комуністична партія Карпатської України піднесла гасло: Комуністична партія стоїть за об'єднання з Радянською Україною.

Коли ми пригадаємо всі попередні хвилини з історії Карпатської України, хвилини, в яких національне тяжіння мас до України відіграло велику роль, то ми безумовно можемо зрозуміти величезну вагу гасла об'єднання з Радянською Україною. Адже-ж навіть в далекій Америці нарід свого часу в кількості 29% голосував за Україну. Невже-ж тепер, коли Україна стала безпанською державою, почування покривджених і гноблених віками мали змінитись?

Тим робом ми маємо вислід в Карпатській Україні: по-перше, карпатське українське селянство виразно заявило, що воно хоче належати до Радянської України,—момент національно-революційний. По-друге, селянські й пролетарські маси рішуче й немилосердно засудили політику празького правительства за всі п'ять років. По-третє, селянство стоїть за радянську систему і за революційну радикальну політику в соціальному і земельному питанні.

Для Радянської України такий вислід по цей бік Карпат показує, що настрої українських мас—в цілій Західній Україні—під Польщею, в Басарабії і Буковині—під Румунією, і в Карпатській Україні—під Чехо-словаччиною—штовхають їх до соціалістичної батьківщини. Незабаром історія виконає прагнення мас, здійснить їхні надії і злучить всі землі українські під червоною зорею Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Відень. 1924 р.